

TÜRKİYE – ÖZBEKİSTAN – KAZAKİSTAN EKONOMİK İLİŞKİLERİ VE BANKACILIK SİSTEMİ

Başak TANINMIŞ YÜCEMEMİŐ*
Erişah ARICAN**
Ufuk ALKAN***

Öz

Tarihi İpek yolunun geçtiği Orta Asya, jeopolitik konumuyla Türk uygarlıklarının ekonomik kaynağı olmuş, bu yüzden tarih boyunca sahip olduğu zengin yeraltı kaynakları ile dünya devletlerinin dikkatini çekmiő ve önemli mücadelelere sahne olmuştur. Bölge, günümüzde de Avrupa, Asya ve Pasifik arasındaki ekonomik ilişkilerin ve uluslararası dış ticaret bağlantılarının kurulmasında önemli bir yere sahiptir. Bu alıőmada, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nden Özbekistan ve Kazakistan ile Türkiye arasındaki ekonomik ve ticari ilişkilerin ölçeği ve yönü incelenmeye çalıőılmıő ve ölkelerin finansal güçlerine deđinilmiőtir. Bu bağlamda; ölkelerin etnik ve siyasi yapıları, ekonomik ve ticari yapıları, birbirleriyle gerçekleőtirdikleri dış ticaret miktarı, ürün çeşidi ve dinamikleri, ticari anlaşmalar ve protokoller ele alınmıő, ayrıca üç ölkenin merkez bankaları ve bankacılık sistemleri karőılaőtırılmıőtir. Çalıőmanın amacı; Türkiye, Özbekistan ve Kazakistan arasındaki ekonomik ve ticari ilişkilerin güçlenmesi yönünde yapılabileceklerin ve bu süreçte öлке merkez bankalarının ve bankacılık sistemlerinin rolünü ortaya koymaktır. Çalışmada, Türkiye'nin çeőtli dünya ölkeleri ile önemli ekonomik ve ticari ilişkilerinin bulunduğu ve finansal sisteminin güçlü bir yapıda olduğu anlaőtılmıőtir. Buna karşın Özbekistan ve Kazakistan'ın, ekonomik ve ticari açıdan Türkiye ile daha sıkı ilişki içinde olduğu, finansal sistemlerinin yeterince geliőmediđi ve Türkiye'nin söz konusu ölkeler açısından stratejik ve vazgeçilmez bir paydaő olduğu sonucuna varılmıőtir.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Ekonomik Yapı, Dış Ticaret, Merkez Bankası, Bankacılık Sistemi

Jel Kodları: E58, F13, F15, G21, N75

ECONOMIC RELATIONS BETWEEN TURKEY-UZBEKISTAN AND KAZAKHSTAN AND THE BANKING SYSTEM

Abstract

The Central Asia wherein the historical Silk Road exists became the economic source of the Turkish civilizations with its geopolitical status and therefore, it had drawn quite big attention of the world states

* Do.Dr., Marmara Üniversitesi, Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü, basakyuce@marmara.edu.tr

** Prof.Dr., Marmara Üniversitesi, Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü, erisaharican@marmara.edu.tr

*** Yrd.Do.Dr., Marmara Üniversitesi, Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü, ualkan@marmara.edu.tr

due its rich underground sources and became a scene of many significant battles and challenges. This region still has a very important place today as well, while establishing economic relationships along with international foreign trade connections among the Europe, Asia and Pacific countries. In this study, the scale and direction of the economic and commercial relationships were examined among Turkey and Uzbekistan and Kazakhstan of which are one of the Central Asian Turkic Republics and also, the financial capacity of the aforementioned countries were depicted. In this regard, the ethnical and political structures of the said countries as well as their economic and commercial structures, the volume of the foreign trade realized among them, the variety of the products and their dynamics, commercial agreements and protocols were also mentioned about and furthermore, the central banks of all three countries and their banking systems were compared to each other. The purpose of this study is to set forth of what can be done in order to enhance the economic and commercial relationships among Turkey, Uzbekistan and Kazakhstan while drawing attention to the role of their banking systems and Central Banks. It is understood during this study that, Turkey has been sustaining important economic and commercial relations with various countries all around the world and its financial system has a very robust structure. On the other hand, it was drawn to the conclusion that Uzbekistan and Kazakhstan have more close relationships with Turkey in economic and commercial terms but their financial systems have yet not developed as is required to be and therefore, Turkey is both a strategic and indispensable stakeholder for both of the countries in question.

Keywords: Central Asia, Economic Structure, Foreign Trade, Central Bank, Banking System

Jel Codes: E58, F13, F15, G21, N75

Giriş

Orta Asya devletleri jeopolitik konumlarının yanı sıra, yeni ve geniş bir pazar yelpazesine ve çok zengin enerji ve hammadde kaynaklarına sahip olmaları nedeniyle, son dönemde dünyanın büyük devletlerinin dikkatlerini çekmeye başlamışlardır. Bu çerçevede Türkiye'nin de tarihsel açıdan ortak kültür ve kökten geldiği Orta Asya devletleri ile ilişkilerini hem ekonomik hem de siyasal açıdan geliştirmeye çalışması olağan bir durumdur.

Orta Asya devletleri Kazakistan, Kırgızistan, Moğolistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan olarak sıralanmaktadır. Bunlardan Moğolistan ve Tacikistan hariç diğerleri uluslararası arenada bağımsızlığı ilk defa Türkiye Cumhuriyeti tarafından tanınan devletlerdir. 1800'lü yıllardan önce Orta Asya devletleri ile Osmanlı Devleti arasındaki yakın ilişkiler Rus İşgali ile sekteye uğramış olsa da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) 1991 yılında dağılması ile birlikte yeniden geliştirilmiştir. SSCB'nin Doğu ve Güney kısımlarında beş bağımsız Türk Cumhuriyeti'nin dünya ülkeleri arasında yer alması ile birlikte bu ülkelerin modern dünyaya entegre olmasında Türkiye hem önemli bir örnek olmuş hem de yapılanmalarına katkıda bulunmuştur.

Orta Asya devletleri arasında yer alan Kazakistan'ın en fazla doğal kaynağa sahip ülke olması, diğer taraftan Özbekistan'ın da en fazla nüfusa sahip olması, tarihi merkezlere (Semerkand, Buhara, Hive vb.) ev sahipliği yapması ve birçok ülke ile sınırı olması gibi sebepler Türk

dış politikasına yeni bir boyut getirmiştir. 1990'lı yıllardan sonra özellikle Kazakistan ve Özbekistan ile Türkiye arasında ilişki ve işbirlikleri birçok alanda ortak yarar temelinde hızla gelişmiş ve halen de gelişmeye devam etmektedir. Özbekistan ve Kazakistan bölgesel işbirliği için verdikleri uğraş ile birlikte başka ülkelerle olan ilişkilerini geliştirme çabası içerisine girmiş olmaları da Türkiye ile bu amaç doğrultusunda ilişkiler ön plana çıkmıştır. Türkiye sadece Özbekistan ve Kazakistan'a değil, bağımsızlığını tanıdığı tüm Orta Asya ülkelerine ayırım gözetmek sizin destek sağlamıştır. Örneğin; sadece Türk Eximbank tarafından bölge ülkelerine açılan kredilerin miktarı bile 2015 yılı itibariyle 2 milyar dolara ulaşmıştır. Yine Türkiye'nin bölge ülkeleriyle aynı yıl itibariyle ticaret hacmi 10 milyar dolar seviyelerinde iken, bunun yaklaşık 1,5 milyar doları Özbekistan, 2 milyar doları ise Kazakistan ile gerçekleştirilmiştir.

Görüldüğü zere Türkiye ile Özbekistan ve Kazakistan arasında var olan ilişkiler stratejik ortaklık düzeyinde olup, bu ilişkiler çeşitli anlaşma ve protokoller ile de sağlam temellere dayandırılmıştır. Bu anlaşmaların verdiği güvenle birlikte gerek Türk gerekse de Kazak ve zbek girişimciler kapsamlı bir devlet desteğini de arkalarına alarak aralarındaki siyasal ve ekonomik ilişkinin derecesini giderek arttırmaktadırlar. Fakat zellikle Orta Asya enerji kaynaklarının (gaz ve petrol) Avrupa ve dünya pazarlarına ulaştırılmasında Türkiye'nin sadece bir köprü görevi görmesinden öte baş aktörlerden biri haline gelmesi Türkiye Cumhuriyeti'nin tasarladığı kapsamlı jeoekonomik stratejinin eseridir.

Bu çerçevede çalışmada öncelikle Türkiye-Özbekistan-Kazakistan lke künyeleri ele alınarak, bu lkelerin demografik, siyasal ve ekonomik yapıları incelenmiştir. Daha sonra bu üç ülkenin milli gelir, enflasyon, işsizlik, dış ticaret vb. makroekonomik verileri ve ticari yapıları karşılaştırılmıştır. Sonrasında lkeler arasında ticarete konu edilen ithal ve ihraç ürünler ile lkelerin dış ticaret hacmi incelenmiş ve Türkiye, Özbekistan ve Kazakistan arasında gerçekleştirilmiş sosyal ve ekonomik anlaşmalar ve stratejik ortaklık protokolleri ele alınmıştır. Son olarak ise, Türkiye, Özbekistan ve Kazakistan'ın merkez bankası uygulamalarının ve bankacılık sistemlerinin lkelerin ekonomik ve ticari ilişkileri üzerindeki rollerine değinilmiştir.

I. lkelerin Siyasi Yapısı

Günümüzde Türk dünyası kavramı, tüm Türk halklarını kapsayan bir ifade olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk dünyası, Orta Asya dışında Avrupadan ine kadar yer alan bölgedeki zerk Türk cumhuriyetleri ile Türk toplulukları için kullanılmaktadır. Bu bağlamda günümüzde yedi tane bağımsız Türk devleti bulunmaktadır. Bunlar; Türkiye, Kazakistan, Özbekistan, Azerbaycan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'dir. Bunlar içinde Türkiye ekonomik gücü, tarihi, nüfusu, uluslararası arenadaki saygınlığı, stratejik ve jeopolitik konumu ve geleceğe ilişkin hedefleri açısından en önemli Türk devleti konumundadır. Türkiye Orta Asya'da yer alan Türk devletleri ile yüzlerce milyon dolarlık ekonomik ilişki içerisindedir. Eř anlı olarak bu devletler de, aynı milletin kurduğu ülkeler olarak birbirlerini ticari ve siyasi ilişkilerle desteklemektedir.

Burada Türkiye'nin Türk dünyası içerisinde ve Orta Asya bölgesinde yer alan Özbekistan ve Kazakistan ile olan ilişkilerinin daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla bu üç ülkenin siyasi yapıları karşılaştırılmaya çalışılmıştır.

Bağımsız Türk devletleri içerisinde ilk kurulan devlet bağımsızlığını ilan ederek 29 Ekim 1923 tarihinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'dir. Özbekistan 1 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan etmiş, aynı gün ilk defa Türkiye Cumhuriyeti tarafından tanınmış ve 4 Mart 1992 tarihinde Türkiye ile Özbekistan arasında diplomatik ilişkiler tesis edilmiştir (DPT, 2000: 56). Kazakistan ise 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiş, tıpkı Özbekistan'da olduğu gibi aynı gün ve ilk defa Türkiye tarafından bağımsızlığı tanınmış, ülkeler arası diplomatik ilişkiler de 2 Mart 1992 tarihinde tesis edilmiştir (DPT, 2000: 32).

1991 yılında bağımsızlıklarını ilan eden Özbekistan ve Kazakistan devletlerinin ilk kuruluş yıllarında en büyük sorunlarından biri demografik yapılarıdır. Şöyle ki; SSCB'den yeni ayrılmış ülkeler olmanın dezavantajıyla özellikle Kazaklar ülke nüfusunun yarısından daha azını oluşturmaktaydılar. Fakat yıllar itibariyle artan nüfus ve yabancıların göçü ile birlikte azınlık olmaktan çıkmışlardır. Bugün itibariyle Tablo 1'de de görüldüğü üzere, Türkiye'de yaklaşık 79 milyon nüfusun %86'sını Türklerin, Özbekistan'da 31 milyon nüfusun %80'ini Özbeklerin ve Kazakistan'da 18 milyon nüfusun %65'ini Kazakların oluşturduğu ve Türk kökenlilerin çoğunluğa ulaştığı gözlemlenmektedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr>).

Bu üç ülke her ne kadar ortak bir geçmişe ve kimliğe sahip olsalar da birçok alanda birbirinden farklı özellikler göstermektedirler. Türkiye, Özbekistan ve Kazakistan'a göre ekonomik anlamda çok daha gelişmiş ve güçlü bir ülke konumundadır. Örneğin, Türkiye'nin para birimi olan Türk Lirası, Özbekistan para birimi olan Som ve Kazakistan para birimi olan Tenge'ye göre Dolar karşısında çok daha güçlüdür. 2017 yılının ilk iki aylık dönemine bakıldığında ortalama olarak Türkiye'de 1 TL 0,27 dolar, Özbekistan'da 1 Som 0,0003 dolar, Kazakistan'da ise 1 dolar 0,003 Tenge değerindedir (Trading Economics, <http://tr.tradingeconomics.com/countries>).

Tablo 1'de görüldüğü üzere bu ülkeler arasında en büyük yüzölçümüne sahip olan ülke Kazakistan'dır. Kazakistan Türkiye'nin yüzölçümüne kıyasla yaklaşık 4 kat büyüklüğe sahiptir. Konuşulan diller açısından ortak bir geçmişin bıraktığı miras ile birlikte bu üç ülke aynı aile (Ural Altay Dil Ailesi) fakat farklı dil gruplarında (Türkçe-Oğuz, Özbekçe-Uygur, Kazakça-Kıpçak) yer almaktadırlar (Özyetgin, 2006: 14-16). Türkiye'de resmi dil Türkçe iken, Özbekistan'da resmi dil Özbekçe olsa da Rusça ve Tacikçe de çok yaygın olarak kullanılmakta, Kazakistan'da ise resmi dil Kazakça olmakla birlikte 2. Resmi dil olarak Rusça da yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Tablo I. lkelerin Künyesi (2015)

	Türkiye Cumhuriyeti	Özbekistan Cumhuriyeti	Kazakistan Cumhuriyeti
Nüfus	78,7 Milyon	31,2 Milyon	17,9 Milyon
Para Birimi	Türk Lirası	Som	Tenge
Yzlm	783.562 km ²	447.400 km ²	2.724.900 km ²
Konuşulan Diller	Türkçe (Resmi)	Özbekçe (Resmi) Rusça Tacikçe	Kazakça (1. Resmi) Rusça (2. Resmi)
Etnik Yapı	Türk %86,2 Kürt %8,3 Çerkez %2,1 Arap %1,6 Diğer %1,8	zbek %80 Rus %5,5 Tacik %5 Kazak %3 Karakalpak %2,5 Tatar %1,5 Diğer %2,5	Kazak % 65,2 Rus % 21,8 zbek % 3 Ukraynalı %1,8 Uygur %1,4 Tatar % 1,3 Alman % 1,1 Diğer % 4,4
Üyesi Olunan Uluslararası Kuruluşlar	Ortak	Birleşmiş Milletler, İşlam İşbirliği Teşkilatı, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı, Asyada İşbirliği ve Güven Arttırıcı nlemler	
	Ortak Olmayan	Dünya Ticaret rgt, D-8, Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği rgt, Karadeniz lkeleri Ekonomik İşbirliği Teşkilatı, Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası, Asya-Avrupa Kitası Kuruluşu, Gümrük Birliği, Avrupa Konseyi, Güneydoğu Asya lkeleri Birliği, Interpol, Akdeniz İçin Birlik, Türk Konseyi	şanghay İşbirliği rgt, Bağımsız Devletler Topluluğu, Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası, İşlam Kalkınma Bankası, Uluslararası Para Fonu, Gıda ve Tarım rgt, Dünya Bankası
İnsani Gelişme Endeksi	72. Sıra (Yüksek İnsani Gelişme)	114. Sıra (Orta İnsani Gelişme)	56. Sıra (Yüksek İnsani Gelişme)
Global Rekabet Endeksi*	51. Sıra	Dahil değil	42. Sıra

Kaynak: T.C. Dışışleri Bakanlığı, Dış Politika”, <http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?ede60537-9169-4b35-a43b-1471fc7eaf08> (14.02.2017), The Eurasia Center, (2016(a)), *Uzbekistan Country Report*, Washington, <https://eurasiacenter.org/country-reports/Central%20Asia/EC-Uzbekistan-Country-Report.doc>, (02/03/2017), 3-4 ve The Eurasia Center, (2016(b)), *Kazakhstan Country Report*, Washington, <https://eurasiacenter.org/country-reports/Central%20Asia/EC-Kazakhstan-Country-Report.doc>, (02/03/2017), 1-5 ve rileri derlenerek tarafımızdan düzenlenmiştir.

* 2016 yılı verisidir.

Bu üç ülke de uluslararası düzeyde söz sahibi olmak ve tanınırlıklarını arttırabilmek amacıyla çeşitli uluslararası kuruluşlara üye ve anlaşmalara dahil olmuşlardır. Üç ülkenin de ortak olarak üyesi olduğu uluslararası kuruluşlar; Birleşmiş Milletler, İslam İşbirliği Teşkilatı, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı, Asya'da İşbirliği ve Güven Arttırıcı Önlemler'dir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr>). Bunun dışında Türkiye'nin Dünya Ticaret Örgütü, D-8, Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası, Gümrük Birliği gibi diğer önemli uluslararası kuruluşlara üyeliği bulunmaktadır. Özbekistan da aynı şekilde Şanghay İşbirliği Örgütü, Bağımsız Devletler Topluluğu, Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası, İslam Kalkınma Bankası ve Uluslararası Para Fonu gibi uluslararası kuruluşlara üyedir (The Eurasia Center, 2016(a): 3-4). Kazakistan'ın da Şanghay İşbirliği Örgütü, Bağımsız Devletler Topluluğu, Dünya Ticaret Örgütü gibi kuruluşlara üyeliği bulunmaktadır (The Eurasia Center, 2016(b): 3-4).

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development Program-UNDP) çerçevesinde her yıl 188 ülkenin değerlendirilmesi yapılarak İnsani Gelişme Endeksi (İGE) yayınlanmaktadır. İGE; ortalama yaşam beklentisiyle ölçülen uzun ve sağlıklı bir yaşam sürme, ortalama okula gitme süresi ve beklenen okula devam süresiyle hesaplanan bilgiye erişim becerisi ve kişi başına düşen gayrisafi milli hasılayla (KGSMH) ölçülen insana yakışır bir yaşam standardına sahip olma becerisi olmak üzere üç temel boyutu esas alan kompozit bir ölçümdür. Buna göre İGE'de Türkiye Yüksek İnsani Gelişme kategorisinde 72. sırada, Özbekistan Orta İnsani Gelişme kategorisinde 114. sırada, Kazakistan ise yine Türkiye gibi Yüksek İnsani Gelişme kategorisinde ve 56. sırada yer almaktadır (UNDP, 2015: 33-35).

Bir diğer uluslararası endeks olan ve İsviçre'de yerleşik Dünya Ekonomik Forumu (World Economic Forum) tarafından 140 ülke dahil edilerek ülkelerin rekabet gücünün sınıdığı Global Rekabet Endeksi verilerine göre ise; Türkiye 51. sırada, Kazakistan 42. sırada yer alırken, Özbekistan bu değerlendirmeye dahil edilmemiştir (World Economic Forum, 2016: 7).

Özbekistan ve Kazakistan'ın bağımsızlıklarını kazanımlarının ardından, Türkiye ile bu ülkeler arasında siyasi ve ticari ilişkilerin gelişimine yeni bir boyut eklenmiştir. Böylece üç ülke arasında karşılıklı siyasi ilişkiler açısından kurulan bağların güçlenmesinin, karşılıklı üst düzey ziyaretlerin artışının, karma ekonomik komisyonların kurulmasının, ticaret-iş konseyi-turizm gibi mekanizmaların geliştirilmesinin ve çeşitlendirilmesinin yolu açılmıştır. Bunların yanı sıra eğitim alanında karşılıklı öğrenci ve eğitmen değişim programlarının artışı sağlanmıştır. Aynı zamanda 2009 yılında kurulan Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi - TDİK) ile Türk dili konuşan ülkeler arasında kapsamlı bir işbirliğinin teşvik edilmesi amaçlanmıştır (Ayrıntılı bilgi için bkz. Turkkon, http://www.turkkon.org/tr-TR/genel_bilgi/1/10). Ülkeler karşılıklı güvenin güçlendirilmesi, bölgede ve bölge dışında barışın korunması, ortak tutumların benimsenmesi, ikili işbirliğinin geliştirilmesi, ticaret ve yatırım için uygun koşulların yaratılması, bilim, teknoloji, eğitim ve kültür alanlarında etkileşimin genişletilmesi, hukuki konularda bilgi değişimi ve adli işbirliğinin teşvik edilmesi gibi hedefler çerçevesinde ilişkilerini sürdürmekte ve sürekli olarak geliştirmektedirler.

2. Ülkelerin Ekonomik ve Ticari Yapıları

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Rusya'nın yeni bir sistemi benimsemeye çalışması lkelye ekonomik zorluklarla karşı karşıya getirmiştir. 1997 yılı sonunda başlayan ve etkileri 1998 yılında daha da fazla hissedilen Güneydoğu Asya Krizi, özellikle Rus ekonomisini oldukça olumsuz etkilemiştir. Ancak 1998 yılında yaşanan Rusya Krizi'nin asıl nedeni; geniş mali açıklar ve Rusya'nın yerli ve yabancı yatırımcılara olan borçlarındaki büyük artışlar olarak kabul edilmiştir. Rusya Krizi, öncelikle Rusya çevresindeki lkeleri sonrasında ise Rusya ile ekonomik ilişkileri olan lkeleri etkilemiştir. Kriz, özellikle SSCB'nin dağılmasıyla birlikte merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş sürecinde olan Türk Cumhuriyetleri'nin sıkışıp kalmasına neden olmuş, bu lkelerin borçlanma imkânlarını daraltıp borçlanma maliyetlerini arttırmıştır (Bilgin, 2002:1). Üretim ve ticaret hacminin azalması, takas sisteminin ortaya çıkması, para sisteminin başıboşluğu, Türk Cumhuriyetleri'nde önemli sorunları beraberinde getirmiştir (Karluk, 1999: 627). Bunların yanı sıra söz konusu lkelerin enerji potansiyellerinin uluslararası piyasalara nakli konusunda Rusya'ya bağımlılıklarının devam etmesi, lkelerin ekonomik bağımsızlıklarını elde etmelerini daha da zorlaştırmıştır (Turan & Özdemir, 2002: 1). Ancak 2000'li yıllardan sonra bu ülkelerdeki ekonomik yapı incelendiğinde çarpıcı gelişmeler göze çarpmaktadır.

Özbekistan'ın ekonomiye yön verirken kullandığı araçlar sosyalist sistemi anımsatmaktadır. Hızla serbestleşmeyi, özelleştirmeyi ve makroekonomik istikrara ulaşmayı amaçlayan Özbekistan sıkı para ve maliye politikasını öneren bir ekonomi politiği uygulamaktadır. Özbekistan'ın amacı, sosyalist tipteki ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçiş değil, tarım ağırlıklı ekonomiden sanayilemiş ve gelişmiş bir ülkeye dönüşümdür. Bu yüzden Özbekistan açısından serbestleştirme, özelleştirme, serbest piyasa ekonomisine geçiş ve makroekonomik istikrarın oluşturulması ikinci planda olup, ancak sanayileşme ve kendi kendine yeterliliğe ulaşma için elverişli oldukları derecede uygulanmaktadır. Özbekistan hükümetinin stratejisinde sanayileşme açısından yabancı yatırımları çekmek ise oldukça önemlidir (Somuncuoğlu, 2001: 19-20).

Kazakistan ise, merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş sürecinde 2000 yılı sonrası kısa sürede birçok kapsamlı ekonomik ve ticari reform gerçekleştirmiştir. Bu reformlar kapsamında özellikle tekelciliğin kaldırılması, kamusal kurumların özelleştirilmesi, borçların yeniden yapılandırılması, verimlilik artışı sağlanması, fiyatların serbest bırakılması ve vergi iyileştirmesi konularında önemli düzenlemeler yapılmıştır. Bunlara ek olarak yeni bir yatırım kanunu oluşturulmuş ve bankacılık sistemi ile ilgili regölasyonlar getirilmiştir. Ekonomik ve ticari alana ve bankacılık sistemine ilişkin getirilen bu düzenlemeler sayesinde Kazakistan ekonomisinin gelişiminin önündeki birçok engel kaldırılmıştır (UNESCAP, 2003: 4).

Aynı yıllarda Türkiye ise; rekabet kurallarının işlediği, özel sektörün ekonomide öncü, kamunun ise düzenleyici rol oynadığı, liberal dış ticaret politikasının uygulandığı, mal ve hizmetlerin bireyler ve kurumlar arasında engelsiz olarak el değiştirebildiği bir serbest piyasa ekonomisidir. Türkiye'de Kasım 2000 ve şubat 2001 krizlerinin ardından; ekonomide yapısal reformlara büyük önem verilmiş, özelleştirme süreci hızlandırılmış, kamu maliyesine düzen getirilmiş, yasal düzenlemelere gidilmiş, ayrıca mali piyasalar başta olmak üzere tarım, sosyal güvenlik, enerji ve

iletişim sektörlerinde önemli reformlar gerçekleştirilmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/turk-ekonomisindeki-son-gelismeler.tr.mfa>).

Tablo 2. Ülke Ekonomilerinin Genel Görünümü (2015)

	Türkiye Cumhuriyeti	Özbekistan Cumhuriyeti	Kazakistan Cumhuriyeti
GSYİH	717,8 Milyar Dolar	66,7 Milyar Dolar	184,3 Milyar Dolar
Reel GSYİH Büyüme Oranı	%4	%4,5	%1,2
Kişi Başı GSYİH	9.126 Dolar	2.132 Dolar	10.510 Dolar
Enflasyon	%8,5	%8,5	%6,6
İşsizlik	%10,5	%10,7	%5
İhracat	143,8 Milyar Dolar	6,1 Milyar Dolar	45,9 Milyar Dolar
İthalat	207,2 Milyar Dolar	10,2 Milyar dolar	30,6 Milyar Dolar
Uluslararası Rezervler	106 Milyar Dolar	15 Milyar Dolar	28 Milyar Dolar
Dış Borç	159,8 Milyar Dolar	10,9 Milyar dolar	152,8 Milyar dolar
Firma Sayısı	235 (Özbek) 511 (Kazak)	520 (Türk) 159 (Kazak)	600 (Türk) - (Özbek)*

Kaynak: TÜİK, T.C. Dışişleri Bakanlığı ve Dünya Bankası verileri derlenerek tarafımızdan düzenlenmiştir.

* Özbekistan'a ait veri bulunamamıştır.

Türkiye ekonomisi Özbekistan ve Kazakistan ekonomilerine göre oldukça büyük ve güçlü bir görünüm sergilemektedir. Tablo 2'de görüldüğü üzere 2015 yılı itibariyle Türkiye'de Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) Özbekistan'ın 10,7, Kazakistan'ın ise 3,9 katı büyüklüğe sahiptir. Kazakistan dış ticaret fazlası verirken, Türkiye ve Özbekistan dış ticaret açığı vermektedir. Aynı zamanda Türkiye'nin toplam ticaret hacmi Özbekistan'ın 21,5 katı, Kazakistan'ın ise 4,5 katıdır. Türkiye uluslararası rezerv büyüklüğü açısından da Özbekistan ve Kazakistan'ın oldukça önündedir. Buna karşın Özbekistan ekonomisinde 2015 yılında reel GSYİH'daki büyüme %4,5 ile Türkiye ve Kazakistan'dan daha yüksek gerçekleşmiştir. Aynı zamanda Özbek ekonomisinin dış borcu Türk ve Kazak ekonomisinin oldukça altındadır. Kazakistan'ın ise yüksek kişi başı GSYİH, düşük enflasyon oranı, düşük işsizlik oranı ile Türk ve Özbek ekonomilerine fark yarattığı görülür.

Özbekistan'da tekstil, sanayi ve inşaat başta olmak üzere çeşitli sektörlerde faaliyet gösteren 50.000 kişinin istihdam edildiği 520 Türk sermayeli firma bulunmaktadır. Türkiye'de ise 235 Özbek ve 511 Kazak sermayesine sahip şirket faaliyet göstermektedir. Kazakistan'da ise 600'ün üzerinde Türk sermayeli firmayla 15.000'den fazla kişiye istihdam sağlanmaktadır. Türk girişimciler özellikle ilaç-kimya sanayisi, gıda, petrol, inşaat, otelcilik, imalat, sağlık ve savunma sanayinde öne çıkmıştır. Kazakistan'da inşaat sektöründe Türk şirketlerinin faaliyetleri de her geçen gün artmaktadır. Türk müteahhitlik firmalarınca Kazakistan'da 2013 yılında 1,78 milyar dolar, 2014

yılında ise 1,9 milyar dolar değerinde 12 proje gerçekleştirilmiştir. 2015 yılında da Kazakistan'daki 600 Türk firması toplam 2,05 milyar dolar değerinde çeşitli projeler üstlenmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?ede60537-9169-4b35-a43b-1471fc7eaf08>).

Tablo 3'te yıllar itibariyle lkelerin GSYİH değerlerindeki değişim görülür. Ağır sanayi alanında faaliyet gösteren Türkiye ekonomisinde 1990 yılında 150 milyar dolar olan GSYİH, 2008 yılında 730 milyar dolara ulaşmış, ancak 2008 Küresel Krizi'nin ardından yaklaşık %15 oranında klmştr. Takip eden yıllarda artan GSYİH 2015 yılında ise Türkiye'nin jeopolitik konumuna bağlı olarak evre ülkelerde yaşanan sorunların yansımalarıyla birlikte 2014 yılından itibaren tekrar gerilemeye başlamış, 2016 yılı için ise artış beklentisiyle 750 milyar dolara ulaşacağı düşünülmüştür. Özbekistan ve Kazakistan ekonomilerinde ise üretim petrol, doğal gaz ve türev ürünlerin çıkarılması, işlenmesi ve dağıtımına dayanmaktadır. Özbekistan tüm Orta Asya bölgesindeki yoğuşturulmuş gazın %74'n, petrolün %31'ini, doğal gazın %40'ını ve kömür yataklarının %55'ini elinde bulundurmaktadır (The Eurasia Center, 2016(a): 2). Buna rağmen her iki ülke ekonomisinin büyüklüğü de dünyada petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip diğer ülke ekonomilerinin oldukça gerisindedir. Tablo 3'te ayrıca Özbekistan'ın GSYİH'sinin 2008 krizi dahil olmak üzere sürekli artış kaydettiği ve 2016 yılında 66,9 milyar dolara ulaşacağına yönelik bir beklentinin oluştuğu görülür. Kazakistan'da ise, GSYİH'de son yıllarda görülen gerilemede dünya petrol fiyatlarındaki gerilemenin yanı sıra dış şokların etkisinin olduğu anlaşılır (The World Bank, 2016: 3). Kazakistan'da 2016 yılında beklenen GSYİH 190 milyar dolar olmuştur. GSYİH'deki değişim baz alındığında Türkiye ekonomisinin Özbekistan ve Kazakistan ekonomilerinin oldukça önünde olduğu görülmektedir.

Tablo 3. GSYİH (Milyar Dolar)

lke	1990	2000	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016*
Türkiye	150,6	266,5	647,1	730,3	614,5	731,1	774,7	788,8	823,2	798,7	717,8	750,1
Özbekistan	13,3	13,7	22,3	29,5	33,6	39,3	45,9	51,8	57,6	62,6	66,7	66,9
Kazakistan	26,9	18,2	104,8	133,4	115,3	148,0	192,6	207,9	236,6	221,4	184,3	190,1

Kaynak: Dünya Bankası, World Data Bank, <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&series=NY.GDP.MKTP.CD&country=KAZ>, (14.02.2017).

* Beklenen

Bir ülkenin ekonomik gücünün ve büyümesinin bir göstergesi olan GSYİH'deki değişim kadar, refah göstergesi olarak kabul edilen ve ülke vatandaşlarının ortalama gelir düzeyi hakkında fikir veren, aynı zamanda uluslararası karşılaştırmalarda daha açıklayıcı bir gösterge olan kişi başına düşen GSYİH'nin ölümü de oldukça önemlidir. Bir lkenin GSYİH'sinin o ülkenin nüfusuna bölümüyle kişi başına düşen GSYİH'ye ulaşılmaktadır (Alkın, Yıldırım ve zer, 2005: 273). Tablo 4'e göre, 1990'lı yıllarda ve 2000'li yılların başlarında Türkiye'de kişi başına düşen GSYİH'si Özbekistan ve Kazakistan'ın oldukça ilerisindedir. Ancak Kazakistan'da nüfus artış hızı GSYİH artış hızının gerisinde kaldığından kişi başına GSYİH diğer lkelerin üzerine ıkmiş, 2015 yılı

itibariyle Kazakistan'da 10.510 dolar olarak gerçekleşmiştir. Türkiye'de ise kişi başına düşen GS-YİH 9.126 dolar olurken, Özbekistan'da sadece 2.132 dolar olmuştur.

Tablo 4. Kişi Başına Düşen GSYİH (Dolar)

Ülke	1990	2000	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016*
Türkiye	2.791	4.215	9.309	10.382	8.624	10.111	10.539	10.539	10.801	10.304	9.126	9.531
Özbekistan	651	558	830	1.082	1.213	1.377	1.565	1.740	1.908	2.037	2.132	2.144
Kazakistan	1.647	1.229	6.771	8.514	7.165	9.071	11.634	12.387	13.891	12.807	10.510	10.616

Kaynak: Dünya Bankası, World Data Bank, <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&series=NY.GDP.PCAP.CD&country=KAZ,TUR,UZB#>, (14.02.2017).

* Beklenen

Türkiye, Özbekistan ve Kazakistan üçlüsündeki işsizlik oranları incelendiğinde istihdamın en yüksek, buna karşın işsizlik seviyesinin en düşük olduğu ülkenin Kazakistan olduğu görülür. Kazakistan'da 2000'li yıllarda %12 civarında olan işsizlik oranı son yıllarda %5'lere kadar gerilemiştir. Türkiye'de ise 2000'li yıllarda %6,5 olan işsizlik oranı 2008 krizi ve sonrasında %14 seviyesine kadar yükselmiş ve 2015 yılında ise yeniden %10,5 seviyesine gerilemiştir. Özbekistan'da ise kronik bir işsizlik sorunundan bahsedilebilir. Tablo 5'de görüldüğü üzere Özbekistan bağımsızlığını ilan ettiğinden beri %10-11 arasında gidip gelen ve çok fazla değişmeyen bir işsizlik sorunu ile karşı karşıyadır. Sürekli olarak var olan ve değiştirilemeyen bu tür işsizlik yapısal işsizlik olarak adlandırılmakta ve az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerin çoğunda bu sorun ile karşılaşmaktadır (Zaim, 1997: 188-189).

Tablo 5. İşsizlik Oranları (%)

Ülke	1990	2000	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016*
Türkiye	8,2	6,5	10,3	11	14	11,9	9,8	9,2	8,7	9,2	10,5	11,3
Özbekistan	10,9	10,9	11	11	11	10,9	10,9	10,8	10,8	10,6	10,7	10,1
Kazakistan	9,5	12,8	7,3	6,6	6,6	5,8	5,4	5,3	5,2	4,1	5	5,3

Kaynak: Dünya Bankası, World Data Bank, <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&series=SL.UEM.TOTL.ZS&country=KAZ#>, (14.02.2017).

* Beklenen

Enflasyon oranları karşılaştırıldığında ise, son yıllarda Kazakistan'ın bu üç ülke arasında en düşük enflasyon oranına sahip olan ülke olduğu görülürken, 2016 beklentisi ise Türkiye'nin enflasyon oranında diğer ülkelere göre daha iyi bir performans sergileyeceği kanısı oluşturmuştur. 2000'li yıllarda Türkiye'de enflasyon oranı %54 seviyelerinde iken bugün %8'lere, Kazakistan'da

ise %13 seviyelerinde iken %5'lere kadar gerilemiştir. Özbekistan'da ise tıpkı işsizlik oranında olduğu gibi yine kronik bir enflasyon sorunu vardır. Resmi kaynaklara göre, Özbekistan'da 1994 yılında enflasyon oranı %1.568 iken uygulanan sıkı maliye ve para politikaları sonucunda 1994 yılının ortasından itibaren enflasyon oranlarında büyük düşüş gözlenmiştir (TBTM, 2015: 36). Fakat lke son 15 yıldır değiştirilemeyen ve sürekli olarak %11 seviyelerinde bir seyir izleyen enflasyon sorunu ile karşı karşıyadır. 2008 Küresel Krizi'nin etkileri doğal gaz ve altın ihracatı yoluyla ülkede daha az hissedilmiş olmakla beraber, Özbekistan ekonomisi düşük gelirli kesimleri olumsuz yönde etkileyebilecek nitelikte iki haneli enflasyon oranları ve temel ihtiyaç maddelerinde artış ile yüz yüz yüze kalmıştır (Demirtepe ve Bozbey, 2013: 108).

Tablo 6. Enflasyon Oranları (%)

lke	1990	2000	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016*
Türkiye	60,31	54,92	8,76	10,44	6,25	8,57	6,47	8,89	7,49	8,85	7,67	8,40
Özbekistan	-	11,00	11,10	11,10	11,00	11,00	11,00	10,90	10,70	10,00	8,50	10,40
Kazakistan	60,00	13,18	10,77	17,15	7,31	7,12	8,35	5,11	5,84	6,72	5,10	8,70

Kaynak: Dünya Bankası, World Data Bank, <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&series=FP.CPI.TOTL.ZG&country=KAZ,TUR,UZB#>, (14.02.2017).

* Beklenen

Bir ülkenin borç stoku denildiği zaman, o ülkenin herhangi bir dönemdeki i ve dış borçlarının toplam miktarı anlaşılır. Kamu net borç stoku ise, bir ülkenin belirli bir dönemdeki toplam borç stokunun o dönemdeki GSYİH'ye oranı demektir. Bu oranın hangi seviyede olması gerektiği Avrupa Para Birliği'ne (APB) yelik koşulları ile çok daha netleşmiştir. APB'de kamu finansmanının sürdürülebilirliği ve istikrarının sağlanması için hem kamu borç stoku/GSYİH oranı hem de bütçe açığı/GSYİH oranı şeklindeki mali kriterler sırasıyla Maastricht Antlaşması (Ayrıntılı bilgi için bkz. The Maastricht Treaty, 1992) ile İstikrar ve Büyüme Paktı'nda (Ayrıntılı bilgi için bkz. The Stability and Growth Pact, 1997) tanımlanmıştır. Bu antlaşma çerçevesinde, APB'ye giriş için toplam kamu borç stoku/GSYİH oranının %60 olması gerekmektedir (The Maastricht Treaty, 1992: 183). Tablo 7'de görüldüğü üzere Türkiye'de bu oran 1990'lı yıllarda yaklaşık %78 seviyelerinde iken, 2015 yılında yaklaşık %33 seviyelerine kadar gerileyerek Avrupa Birliği (AB) lkelerinin bile altında gerçekleşmiştir. Özbekistan'da ise kamu borç stoku 2015 yılında %11 seviyeleri ile oldukça düşük olup, ülke borç stoku yok denecek kadar az olan ülkeler kategorisinde yer almaktadır (Bulut,2016: 60). Kazakistan'da ise kamu borç stoku 2007 yılından bu yana sürekli yükselecek 2015 yılında %23 seviyesine ulaşmıştır.

Tablo 7. Kamu Borcu / GSYİH (%)

Ülke	1990	2000	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016*
Türkiye	77,90	52,80	39,90	40,00	46,00	42,30	39,10	36,20	36,10	33,50	32,90	33,00
Özbekistan	29,00	59,38	15,79	12,73	10,98	9,96	9,09	8,62	8,58	8,70	11,00	10,90
Kazakistan	17,60	17,96	5,90	6,70	10,20	10,70	10,41	12,39	12,86	14,70	23,30	22,10

Kaynak: Trading Economics, <http://tr.tradingeconomics.com/indicators>, (14.02.2017).

* Beklenen

Burada ülkeler dış ticaret yapıları itibariyle değerlendirilmeye çalışılmıştır. Yükseler ve Türkan (2008), Saygılı vd. (2010), Özmen (2014) ve Yıldırım (2015) yaptıkları çalışmalarda, son dönemde Türkiye’de ihracatın, ithalata bağımlılığının arttığını ortaya koymuşlardır. Saygılı vd. (2010) çalışmalarında, Türkiye’de son dönemde üretim yapısının ithal girdi kullanım oranı geleneksel emek-yoğun sektörlerden daha yüksek olan sanayi sektörlerinin (motorlu kara taşıtları, diğer ulaşım araçları, elektrikli makine, ana metal gibi) lehine değiştiğini vurgulamış ve buna bağlı olarak ithal girdi kullanım oranının arttığı sonucuna ulaşmışlardır. Özmen (2014) de çalışmasında benzer şekilde, Türkiye’de dış ticaret açıklarının temelde orta-yüksek ve yüksek teknoloji yoğunluğu olan ürün ithalatından kaynaklandığı sonucuna ulaşmıştır. Tablo 8’de 2001 ve 2009 yıllarında krizlerin etkisiyle ve 2015 yılında dövizde yaşanan aşırı konjonktürel dalgalanmalarla dış ticaret açıklarının azaldığı, bunların dışındaki yıllarda ise ihracat ve ithalatın hızla arttığı hatta ithalat artışının çok daha yüksek olması nedeniyle dış ticaret açıklarının yükseldiği görülmektedir. Bu durum cari işlemlerdeki açıkların da büyümesine neden olmaktadır. Türkiye’de ihracatın ithalatı karşılama oranı ise son yıllarda artmış ve 2015 yılında %69,4 düzeyinde gerçekleşmiştir.

Tablo 8. Türkiye’nin Dış Ticareti (Milyar Dolar)

	2001	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
İhracat	31,3	107,2	132,0	102,1	113,9	134,9	152,4	151,8	157,6	143,8
İthalat	41,4	170,0	201,9	140,8	185,5	240,8	236,5	251,6	242,1	207,2
Hacim	72,7	277,2	233,9	242,9	299,4	375,7	388,9	403,4	399,7	351,0
Denge	-10,1	-62,8	-69,9	-38,7	-71,6	-105,9	-84,1	-99,8	-84,5	-63,4

Kaynak: ITC, (2017), “Trade Map”, http://www.ITC,TradeMap.org/Product_SelCountry_TS.aspx, (14.02.2017).

Asya ve Rusya’da yaşanan mali krizlerin de etkisiyle Özbekistan’da 1997 yılında 4,4 milyar dolar olarak gerçekleşen ihracat, 1998 yılında 3,5 milyar dolar seviyelerine düşmüş, aynı yıl ülkede dış ticaret hacmi 6,8 milyar dolar daralma göstermiştir. Bu dönemde hammadde ve ürün ihracatında önemli azalmalar görülmüştür (KTO, 2008: 18). Tablo 9’da görüldüğü üzere Özbekistan

dış ticareti 2001 yılı sonrasında hacim olarak artmaya başlamış, ancak ülke dış ticaret açığı sorununu ile karşı karşıya kalınmıştır. 2015 yılı itibariyle Özbekistan dış ticaretinin 6,1 milyar doları ihracattan, 10,2 milyar doları ise ithalattan oluşmuş ve zbek ekonomisinde 4,1 milyar dolarlık dış ticaret açığı ortaya çıkmıştır. 2015 yılında zbekistanda ihracatın ithalatı karşılama oranı ise %59,8 olmuştur.

Tablo 9. Özbekistan'ın Dış Ticareti (Milyar Dolar)

	2001	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
İhracat	2,3	6,4	8,5	5,6	6,7	7,0	6,3	8,2	7,1	6,1
İthalat	2,1	6,3	9,1	8,1	8,2	9,7	10,9	12,8	13,5	10,2
Hacim	4,4	12,7	17,6	13,7	14,9	16,7	17,2	21,0	20,6	16,3
Denge	0,2	0,1	-0,6	-2,5	-1,5	-2,7	-4,6	-4,6	-6,4	-4,1

Kaynak: ITC, (2017), "Trade Map", http://www.ITC,Trade_Map.org/Product_SelCountry_TS.aspx, (14.02.2017).

1998 yılında Özbekistan gibi Kazakistan dış ticareti de önemli açıklar vermiştir. Fakat Tablo 10'da görüldüğü üzere, 2001 yılından sonra Kazakistan'da dış ticaret en önemli ihraç kalemi olan petrol fiyatlarında dünyada yaşanan artışla birlikte fazla vermeye başlamıştır. lke ihracatının önemli kalemlerini petrol ve gazın oluşturması nedeniyle, dünya pazarlarında bu ürünlerin fiyatlarında oluşan değişimler Kazakistan dış ticaret dengesinin de sürekli olarak dalgalanmasına neden olmaktadır. Kazakistan'da üretim çoğunlukla petrol ve gaz sektörlerinde yoğunlaştığından ülkede sermaye ve tktim malları talebi karşılanamamaktadır. Kazakistan'da sermaye ve tktim malı yetersizliği ülke ekonomisinin ithalata dayalı bir ekonomi olmasına neden olmaktadır. Bu nedenle ülkenin geniş ve açık sınırlarından ülkeye ucuz, kaçak ve hatta kalite bakımından da düşük mal girişi oldukça fazladır (DEİK, 2012(a): 7). Kazakistan'da ihracatın ithalatı karşılama oranı yaklaşık %150 seviyelerindedir.

Tablo 10. Kazakistan'ın Dış Ticareti (Milyar Dolar)

	2001	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
İhracat	8,5	47,7	71,2	43,2	57,2	88,1	88,1	84,7	79,4	45,9
İthalat	6,2	32,6	37,9	28,4	24,0	38,0	58,2	48,9	41,2	30,6
Hacim	14,7	80,3	109,1	71,6	81,2	126,1	146,3	133,6	120,6	76,5
Denge	2,3	15,1	33,3	14,8	33,2	50,1	29,9	35,8	38,2	15,3

Kaynak: ITC, (2017), "Trade Map", http://www.ITC,Trade_Map.org/Product_SelCountry_TS.aspx, (14.02.2017).

Gelişmekte olan ülkeler genellikle ithal mallarının yerli mallarla ikamesi politikası olan ithal ikameci politikayı ya da dışa açılıp uluslararası ekonomiyle entegre olarak ihracata dayalı sanayileşme stratejisini benimserler. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan günümüze kadar olan süreçte ülkemizde her iki politika da uygulamıştır. Türkiye, 1980 yılına kadar ithal ikameci sanayileşme stratejisi uygulamıştır. 24 Ocak 1980 tarihinde Ekonomik İstikrar Kararları çerçevesinde ise Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, ithal ikameci sanayileşme stratejisini noktlayıp, dışa açılmış ve ihracata dayalı sanayileşme stratejisini benimseyerek uygulamaya koymuştur (Akkaplan, 2014: 95-96). Tablo 11'de de görüldüğü üzere, Türkiye'nin ihracatında ilk sırayı toplam ihracattaki %12,1'lik payı ile demiryolu veya tramvay taşıtları ile bunların aksam ve parçaları hariç diğer taşıt ve parçaları almaktadır. Zaten Türkiye'nin en çok ihracat yaptığı ülke olarak otomotiv devi Almanya'nın yer alması bu durumu açıklamaktadır. Bunun dışında makine, mekanik cihazlar, nükleer reaktörler, kazanlar ve parçaları; doğal veya kültürlü inciler, kıymetli veya yarı değerli taşlar, kıymetli metaller; örme veya tığ işi kıyafetler ve giyim eşyaları; elektrikli makina ve cihazlar ve bunların parçaları Türkiye'nin diğer ülkelere olan ihracatının başlıca ürün grupları arasında yer almaktadır. Türkiye'nin 2000'li yılların başında başlıca ihraç ürünü tekstil iken, son yıllarda taşıt parçalarının başlıca ihraç ürünü haline gelmesi Türkiye'nin teknoloji ihraç eden bir ülke konumuna geldiğinin göstergesidir.

Tablo 11. Türkiye'nin Başlıca İhraç Ürünleri (Milyon Dolar)

Ürün	2001	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015 %'si
Taşıt Parçaları	2.335	15.903	18.326	12.257	13.814	15.803	15.148	17.000	18.063	17.463	12,1
Makine-Mekanik Cihazlar	1.744	8.781	10.258	8.130	9.415	11.560	11.999	12.989	13.591	12.333	8,5
Kıymetli Maden	472	2.623	5.383	5.928	3.748	3.738	16.325	6.998	7.716	11.263	7,8
Kıyafet ve Giyim	3.641	8.022	7.827	6.927	7.741	8.385	8.418	9.244	10.024	8.928	6,2
Elektrikli Makine	2.259	7.422	7.970	6.641	7.530	8.874	9.373	9.544	9.692	8.280	5,7
Demir ve Çelik	2.069	8.372	14.946	7.638	8.761	11.225	11.332	9.918	9.244	6.556	4,5
Hazır Giyim Eşyası	2.639	5.445	5.326	4.295	4.639	5.124	5.431	5.714	6.232	5.917	4,1
Demir veya Çelikten Eşyalar	975	4.129	5.742	4.550	4.855	5.748	6.093	6.148	6.356	5.465	3,8
Plastik Madde	610	2.822	3.563	3.093	3.717	4.580	5.012	5.608	6.097	5.358	3,7
Ham Petrol	444	5.147	7.531	3.901	4.505	6.539	7.708	6.724	6.111	4.518	3,1
Diğer	14.137	38.598	45.123	38.770	45.246	53.324	55.617	61.908	64.478	57.762	40,1
Toplam İhracat	31.333	107.271	132.002	102.138	113.979	134.906	152.461	151.802	157.610	143.850	100,0

Kaynak: ITC, (2017), "Trade Map", http://www.ITS, Trade Map.org/Product_SelCountry_TS.aspx, (14.02.2017).

Özbekistan'da ise 100'den fazla yeraltı maden türü bulunmaktadır. Bu madenlerin başlıcaları; altın, bakır, gümüş, kurşun, çinko ve uranyumdur. Özbekistan volfram, doğal gaz ve diğer yeraltı hammadde kaynakları bakımından da önemli bir zenginliğe sahiptir. Özbekistan, altın madenleri bakımından dünyada dördüncü, altın üretiminde ise Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkeleri içinde Rusya'dan sonra ikinci, dünyada ise dokuzuncu sırada yer almaktadır. Ülkede bir diğer önemli doğal kaynak da bakırdır. Toplam bakır rezervleri 1,3 milyon ton olarak hesaplanan Özbekistan, bu alanda dünyada onuncu sırada yer almaktadır. Aynı zamanda dünyanın dördüncü büyük uranyum üreticisi ve beşinci büyük ihracatçısıdır (TBTM, 2015: 33-34). Tablo 12'de de görüldüğü üzere 2015 yılında Özbekistan'ın ihracatının %31'lik kısmını kıymetli maden ve değerli taşlar oluşturmaktadır. Halbuki, Özbekistan'ın bağımsızlığını kazandığı ilk yıllarda ve 2001 yılında en önemli ihraç kalemi pamuktur. Fakat 2010 yılından sonra Özbekistan'da pamuk ürünleri ile pamuk yağı kalitesinin artırılmasına yönelik olarak hükümetin ülkede üretilen pamuğun depolama, işleme ve ihraç işlemini yapan işletmeleri, yeni oluşturulan "Özbek Pamuk Sanayi İhracat" (Özbek Pahta Sanaat Ekspor) Holding Şirketi çatısı altında birleştirmesi sonucu pamuk ihracatı bir hayli azalmıştır. Buna rağmen Özbekistan hâlâ dünya pamuk ihracatında beşinci sırada, pamuk üretiminde ise altıncı sırada yer almakta ve "Özbek Pamuğu" adı altında önemli bir kalite standardı yakalanmış bulunmaktadır.

Tablo 12. Özbekistan'ın Başlıca İhraç Ürünleri (Milyon Dolar)

Ürün	2001	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015 %'si
Kıymetli Maden	387	216	1.137	156	301	206	696	1.804	1.445	1.921	31,3
Pamuk	934	1.442	1.472	855	1.580	1.350	1.134	1.081	923	862	14,1
Ham Petrol	357	949	2.551	2.629	1.292	1.587	895	1.586	1.470	662	10,8
Bakır ve Alaşımları	78	507	430	286	537	700	625	611	598	570	9,3
Kıymetli Metal	73	485	563	403	655	443	336	443	381	462	7,5
Yenilebilir meyve ve fındık	70	280	210	219	339	504	382	351	347	267	4,3
Yenilebilir Sebzeler	34	147	71	94	212	233	149	220	216	170	2,8
Kıyafet ve Giyim	9	64	66	55	117	157	201	218	178	152	2,5
Gübreler	14	94	356	69	189	231	228	219	130	144	2,3
Hassas Tıbbi Aletler	1	6	3	8	11	4	11	106	104	114	1,8
Diğer	370	2.301	1.712	906	1.489	1.622	1.668	1.573	1.343	802	13,1
Toplam İhracat	2.327	6.491	8.571	5.680	6.722	7.037	6.325	8.212	7.135	6.126	100,0

Kaynak: ITC, (2017), "Trade Map", http://www.ITS, Trade Map.org/Product_SelCountry_TS.aspx, (14.02.2017).

Kazakistan'da faaliyette bulunan işletmeler açısından ise üretim üç kısma ayrılmaktadır. Bunlardan ilki özellikle yabancıların da yatırım yaptığı stratejik alanlar olarak kabul edilen enerji ve demir çelik endüstrisidir. İkinci kısımda, kısmi özelleştirmenin hakim olduğu, yerli ve yabancı büyük girişimlerin bulunduğu maden ve metal endüstrisi yer almaktadır. Üçüncü kısımda ise, gıda endüstrisi ve hafif sanayi sektöründe faaliyette bulunan şirketler yer almaktadır (UNES-CAP, 2003: 7). Enerjinin Kazak ekonomisindeki yerini anlamak için bütçe verilerinden bahsetmek faydalı olacaktır. 2013 ve 2014 yıllarında bütçenin gelir kaynaklarının takriben 2/3'ü enerji kaynaklarının ihracına dayalıdır. Kazakistan'ın eski Sovyet Cumhuriyetleri içerisinde Rusya'dan sonra petrol üretiminde ikinci sırada yer alması da enerjinin ülke bütçesindeki yerini ve ülkenin dünya ekonomisindeki konumunu gözler önüne sermektedir. Sadece kanıtlanmış petrol rezervleri dahi 30 milyar varil (yaklaşık 3,9 milyar ton) olan Kazakistan, dünyadaki petrol kaynaklarının yaklaşık %1,8'ini elinde bulundurmaktadır. Kazakistan sahip olduğu petrol rezervlerine göre dünyada on ikinci sırada, doğal gaz kaynakları açısından ise yirminci sırada yer almaktadır. Bunun yanında Kazakistan enerji üretim hacmine göre dünyada ilk 20 ülke içerisinde bulunmaktadır (İsmayilov ve Budak, 2015: 1). Tablo 13'te de görüldüğü üzere Kazakistan'ın 2015 yılında toplam ihracatının %67,7'lik kısmını ham petrol oluşturmaktadır. Bunu sırasıyla doğalgaz, demir çelik, bakır ve cevher, cüruf (kömür kırıntısı) ve kül takip etmektedir. Bu durum Kazakistan'da üretimde enerji ve demir çelik endüstrisinin hâkim olduğunu göstermektedir.

Tablo 13. Kazakistan'ın Başlıca İhraç Ürünleri (Milyon Dolar)

Ürün	2001	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015 %'si
Ham Petrol	4.757	31.518	48.910	30.027	41.032	63.456	64.139	64.621	60.700	31.119	67,7
Petrol ve Diğer Gazlar	271	1.652	2.261	2.141	2.609	3.011	3.584	3.129	2.839	3.105	6,7
Demir ve Çelik	1.008	3.745	6.271	2.970	3.683	6.122	4.066	3.252	3.383	2.500	5,4
Bakır	704	2.805	2.906	1.550	2.153	3.294	2.891	2.921	1.830	2.008	4,3
Cevher, Cüruf ve kül	221	1.589	2.412	1.731	2.185	4.428	2.678	2.729	2.603	1.084	2,3
Hububat	343	1.295	1.633	676	988	759	1.718	1.338	1.135	832	1,8
Kıymetli Maden	236	731	877	947	1.213	1.649	1.907	1.121	755	749	1,6
Çinko vb.	157	1.010	640	400	555	768	540	487	588	577	1,2
Tuz, Sülfür; Kireç vb.	49	168	664	193	298	711	792	521	586	549	1,2
Değirmen Endüstrisi	28	352	875	586	556	565	630	587	574	499	1,1
Diğer	711	2.882	3.722	1.974	1.972	3.344	5.197	3.994	4.466	2.933	6,4
Toplam İhracat	8.485	47.747	71.171	43.195	57.244	88.107	88.142	84.700	79.459	45.955	100,0

Kaynak: ITC, (2017), "Trade Map", http://www.ITC, Trade Map.org/Product_SelCountry_TS.aspx, (14.02.2017).

Ülkelerin dış ticaretinde ihracatın yanı sıra ithalat da oldukça önem taşır. Türk dış ticaretinde ithalatın payının ihracattan fazla olması, ülkenin uluslararası ticaret giderlerinin gelirlerinden fazla olmasına neden olmaktadır. Türkiye bir tarım ülkesi olduğundan ithalatta en küçük pay tarım sektörüne aitse de, en büyük pay sanayi sektörünüdür. Tablo 14'te Türkiye'de 2015 yılında %18,2'lik pay ile ithalatın en önemli kalemini ham petrolün oluşturduğu gözlemlenir. Bu durum sanayi sektörünün girdisi olan ham petrolün yurtdışından sağlandığı şeklinde yorumlanabilir. Daha önce Türkiye'nin ihracatının önemli kalemlerini taşıt parçaları ve makine-mekanik cihaz ve parçalarının oluşturduğu ifade edilmişti. Fakat Tablo 14'ten Türkiye'nin bu ürünleri üretmekten çok yurtdışından ara mal şeklinde ithal ettiği, işleyip geliştirerek, ardından ihraç ettiği anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle, Türkiye'de ihracatı yapılan bazı ürünlerin girdisi ithal edilmekte, bu nedenle de dış ticaret açığı yüksek seyretmektedir.

Tablo 14. Türkiye'nin Başlıca İthal Ürünleri (Milyon Dolar)

Ürünler	2001	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015 %'si
Ham Petrol	8.339	33.883	48.281	29.887	38.496	54.117	60.117	55.917	54.889	37.841	18,2
Makine-Mekanik Cihazlar ve Parçaları	6.304	22.570	22.539	17.124	21.266	27.110	26.315	30.156	28.104	25.559	12,3
Elektrikli Makine	3.635	13.295	13.892	12.244	14.641	16.835	16.279	17.758	17.948	17.637	8,5
Taşıt Parçaları	1.827	12.397	12.789	8.972	13.419	17.184	14.514	16.808	15.735	17.543	8,4
Demir ve elik	1.797	16.182	23.157	11.340	16.118	20.424	19.642	18.690	17.575	14.775	7,1
Plastik	1.733	8.688	9.385	6.938	9.730	12.578	12.505	13.881	14.150	12.268	5,9
Organik Kimyasallar	1.625	3.995	4.421	3.340	4.400	5.504	5.064	5.314	5.833	4.715	2,3
Hassas Tıbbi Aletler	953	3.012	3.444	2.832	3.437	4.116	4.055	4.558	4.878	4.621	2,2
İlaçlar	1.087	3.523	4.360	4.080	4.410	4.697	3.995	4.151	4.428	4.296	2,1
Kıymetli Maden	1.074	5.906	5.653	2.003	3.036	7.022	8.529	16.234	8.120	4.183	2,0
Diğer	13.021	46.608	54.034	42.103	56.582	71.250	65.525	68.190	70.511	63.764	30,8
Toplam İthalat	41.399	170.062	201.960	140.869	185.541	240.841	236.545	251.661	242.177	207.206	100,0

Kaynak: ITC, (2017), Trade Map, http://www.ITS, Trade Map.org/Product_SelCountry_TS.aspx, (14.02.2017).

Özbekistan'da SSCB döneminde ekilebilen arazilerin tamamının pamuk üretimine ayrılmış olması nedeniyle, ülkede sanayileşme ziraata dayalı bir endüstrileşmeye yönelmiştir. Ülkede kurulan fabrika ve imalathanelerin önemli bir kısmı traktör, tarım makineleri, pamuk toplama ve işleme makineleri, motor, doğal gaz ve petrolle çalışan aletlerin imal edilmesine yöneliktir (Küçük, 2006: 51). Fakat Tablo 15'te de görüldüğu üzere; Özbekistan ithalatının büyük bir kısmını makine, mekanik cihaz ve parçaları ile raylı sistem harici taşıtlar oluşturmaktadır. Bu durum Özbekistan'da endüstrinin ithalata dayalı olarak faaliyette bulunduğu şeklinde yorumlanabilir.

2015 yılında Özbekistan'da toplam ithalatın %18,3'lük kısmını makine-mekanik cihaz ve parçaları oluşturmuştur. Bunu sırasıyla taşıt ve parçaları, elektrikli makineler, ilaçlar ve ham petrol takip etmiştir.

Tablo 15. Özbekistan'ın Başlıca İthal Ürünleri (Milyon Dolar)

Ürün	2001	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015 %'si
Makine-Mekanik Cihazlar ve Parçaları	493	1.113	1.556	1.557	1.421	1.706	1.949	2.175	2.516	1.875	18,3
Raylı Sistem Hariç Diğer Taşıtlar	231	835	1.184	975	1.101	1.151	1.497	1.730	1.597	996	9,7
Elektrikli Makine	127	376	611	488	481	633	707	818	1.020	797	7,8
İlaçlar	40	210	264	282	352	402	486	572	685	636	6,2
Ham Petrol	48	405	721	583	632	588	681	823	737	616	6,0
Demir ve Çelik	66	328	423	341	471	572	638	763	803	598	5,8
Plastik	23	197	265	226	310	369	351	469	498	402	3,9
Ağaç ve Ahşap	117	312	458	345	345	466	511	662	640	360	3,5
Demir veya Çelikten Eşyalar	64	650	934	959	264	357	524	768	627	335	3,3
Hububat	11	29	77	48	46	113	110	129	173	262	2,5
Diğer	883	1.926	2.637	2.295	2.865	3.407	3.491	3.956	4.262	3.355	32,8
Toplam İthalat	2.103	6.381	9.130	8.099	8.288	9.764	10.945	12.865	13.558	10.232	100,0

Kaynak: ITC, (2017), Trade Map, http://www.ITS, Trade Map.org/Product_SelCountry_TS.aspx, (14.02.2017).

Kazakistan ise hep dış ticaret fazlası veren bir ülke olmuştur (Bkz. Tablo 10). Kazakistan ticaretinde 2015 yılında en önemli ithal kalemlerini %18,3'lük payla makine-mekanik cihazlar ile %10'luk payla elektrikli makineler oluşturmuştur. Ancak ülkede kayıt dışı ticaret hacminin fazlalığı, ithalatın izlediği seyrin takibine yönelik girişimleri güçleştirmektedir. Kazakistan'ın Rusya, Kırgızistan ve Özbekistan ile sahip olduğu geniş ve geçişi kolay sınırlar, küçük ölçekli sınır ticaretine olanak tanımakta, ancak sınır ticaretinin hacmi dış ticaret verilerine yansıtılmamaktadır (Anessov, 2015: 29).

Tablo 16. Kazakistan'ın Başlıca İthal Ürünleri (Milyon Dolar)

Ürün	2001	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015 %'si
Makine-Mekanik Cihazlar	1.322	5.820	7.208	5.428	4.326	5.561	9.278	7.497	6.852	5.600	18,3
Elektrikli Makine	529	2.986	2.844	2.299	2.527	3.815	5.308	3.997	3.976	3.068	10,0
Demir ve elik	588	2.197	4.387	4.569	1.770	2.005	4.216	4.416	2.524	2.584	8,5
Taşıtlar ve Parçalar	519	4.416	2.659	1.553	1.038	1.871	3.959	4.511	4.401	2.021	6,6
Ham Petrol	793	3.639	5.431	2.834	2.379	4.878	4.959	5.472	2.319	1.681	5,5
İlaçlar	120	610	725	759	924	985	1.612	1.614	1.420	1.222	4,0
Plastik	125	887	925	780	783	1.245	1.962	1.594	1.485	1.093	3,6
Demir ve elik	142	1.443	1.183	622	498	1.082	1.314	1.148	1.049	875	2,8
Hassas Tıbbi Mal. aletler	156	733	824	622	757	1.972	1.659	1.231	1.120	794	2,6
Mobilya	102	575	553	489	650	792	1.087	786	789	594	1,9
Diğer	4.396	23.306	26.739	19.955	15.652	24.206	35.354	32.266	25.935	19.532	64,0
Toplam İthalat	6.280	32.686	37.815	28.408	24.023	38.010	58.227	48.805	41.295	30.567	100,0

Kaynak: ITC, (2017), Trade Map, http://www.ITC, Trade Map.org/Product_SelCountry_TS.aspx, (14.02.2017).

Türkiye, Özbekistan ve Kazakistan ekonomileri ve ticari yapıları genel hatlarıyla ele alındığında; Türk ekonomisinin Özbek ve Kazak ekonomilerine göre üretim ve GSYİH (büyüme ve gelişme göstergeleri) açısından oldukça gelişmiş olduğu, Kazak ekonomisinin ise kişi başına düşen GSYİH (refah göstergesi) açısından Türk ve Özbek ekonomilerinin ilerisinde olduğu anlaşılr. Kazak ekonomisi aynı zamanda bu üç ülke arasında dış ticaret açığı vermeyen tek ülkedir. Bunun yanı sıra Özbek ekonomisi ise çok fazla borca sahip olmayan ve kamu net borç stokunun GSYİH'ye oranı bu üç ülke arasında en düşük olan ülkedir. Gerek Türkiye gerekse de Özbekistan ve Kazakistan'ın ekonomik ve ticari yapıları incelendiğinde, ülkelerin farklı makroekonomik göstergelerde birbirlerine üstünlük sağladıkları görülür.

3. Ülkeler Arası Ekonomik ve Ticari İlişkiler

Bir ülkenin toplumsal ve ekonomik yapısını geliştirerek, dünya üzerinde yer alan gelişmiş ve çağdaş ülkeler arasında yer alması ancak kalkınması ile mümkündür. Bir ülkenin kalkınması o ülkenin iç ekonomik, sosyal ve kurumsal yapısıyla yakından ilişkilidir. Ayrıca, uluslararası ticarî ilişkileri de o ülkenin kalkınması açısından çok büyük önem arz eder (Seyidoğlu, 2001: 598). Uluslararası ticaret Nurkse tarafından "büyümenin motoru" olarak ifade edilmiştir (Nurkse, 1970:163).

Bir ülkenin diğer ülkelerle olan ikili ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesinde özellikle hukuki altyapının tesis edilmesi büyük bir önem arz eder. Bunun için de ticarî, çifte vergilendirilmenin önlenmesi, yatırımların karşılıklı teşviki ve korunması gibi anlaşmaların devletlerarası ekonomik

ve ticarî ilişkilerin hukuki zeminini hazırlayan en önemli anlaşmalar olduğu söylenebilir. Hiçbir ülkenin ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda kaynağa sahip olduğu söylenemez. Aynı zamanda bir ülkenin ihtiyaç duyduğundan fazla mal ve hizmeti israf etmesi gibi bir şey de söz konusu değildir. Bu sebeple ülkeler ülke içinde ihtiyaç fazlası olan mal ve hizmetleri satıp, ihtiyaç açığı olan mal ve hizmetleri ise yurtdışından karşılayarak uluslararası ticarete bulunurlar. Bunların yanı sıra, coğrafi farklılıklar, iklim, teknoloji, yetişmiş işgücü, gelişmiş girişimcilik ruhu, ürün farklılaştırması, uluslararası fiyat farklılıkları ve tüketici zevkleri dış ticaretin diğer ana nedenleridir (Utkulu, 2005: 6-8).

Türkiye, Özbekistan ve Kazakistan teoride olduğu gibi farklı üretim faktörlerine farklı miktarlarda sahip olduklarından, aynı ortak geçmişe, tarihe ve değerlere sahip olmaları nedeniyle birbiriyle yakın ilişkiler kurmuşlar ve aralarında ekonomik ve ticarî ilişkileri geliştirmişlerdir. Ülkeler arası ekonomik ve ticarî ilişkilerin geliştirilmesini ve yatırımcıların bu ülkelerde yatırım yapma kararlarını etkileyen en önemli unsur ekonomik ve siyasi istikrarın sürekliliğidir (Aksoy ve Kula, 2006: 399).

1991 yılında Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını kazanmaları ile birlikte Türkiye ile bu ülkeler arasında ekonomik ve ticarî ilişkiler gelişmeye başlamış, yıllar içinde artmış, ancak henüz istenilen düzeye ulaşmamıştır. Son yıllarda Avro Bölgesi'nde yaşanan ekonomik sıkıntılara rağmen, Türkiye'nin en fazla ihracat yaptığı beş ülke arasında üç AB üyesi ülke bulunmaktadır. Avro bölgesinin en güçlü ekonomisi durumundaki Almanya, Türkiye'nin en fazla ihracat yaptığı ülke olurken, bu ülkeyi izleyen diğer AB ülkeleri ise İngiltere ve İtalya olmuştur. 2015 yılı ihracat rakamlarına göre, Almanya'ya yaklaşık 13,4 milyar dolar, İngiltere'ye 10,5 milyar dolar, İtalya'ya ise 6,8 milyar dolar değerinde ihracat gerçekleştirilmiştir. Türkiye'nin toplam ihracatının %9,33'ü Almanya'ya gerçekleştirilmiştir. Yine 2015 yılında Türkiye'nin ihracatında en fazla pay alan 3. ve 5. ülkeler sırasıyla Irak ve ABD'dir. Kazakistan ise 2015 yılında Türkiye'nin dünyada en çok ihracat yaptığı 38. ülke olmuş, buraya toplam 750 milyon dolarlık ihracat gerçekleştirilmiştir. Türkiye Özbekistan arası ihracat verilerine göre, Türkiye'den Özbekistan'a 2015'te 488 milyon dolarlık ihracat gerçekleştirilmiş ve ülke en çok ihracat yaptığımız 50. ülke olmuştur. Yine Tablo 17'de Türkiye'nin 2015 yılında gerçekleştirdiği toplam 207 milyar dolarlık ithalattan en büyük payı %12 ile Çin'in aldığı görülür. Çin'den yapılan ithalat 2015 yılında 24,8 milyar dolar değerindedir. Çin'in ardından sırasıyla Almanya'dan 21,3 milyar dolar, Rusya'dan 20,3 milyar dolar, ABD'den 11,1 milyar dolar ve İtalya'dan 10,6 milyar dolarlık ithalat gerçekleştirilmiştir. Bunların yanı sıra 2015 yılında Türkiye Kazakistan'dan 1,1 milyar dolarlık, Özbekistan'dan ise 711 milyar dolarlık ithalat gerçekleştirmiştir. Kazakistan Türkiye'nin en çok ithalat yaptığı 37. ülke konumunda yer alırken, Özbekistan ise 48. sırada yer almıştır.

Tablo 17. Türkiye'nin Başlıca lkeler İtibarıyla Dış Ticareti (Milyon Dolar)

İhracat											
İthalatçılar	2001	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015 %'si
Almanya	5.366	11.993	12.951	9.791	11.486	13.950	13.124	13.702	15.147	13.418	9,33
İngiltere	2.174	8.626	8.158	5.919	7.238	8.151	8.693	8.785	9.903	10.557	7,34
Irak	0	2.844	3.916	5.126	6.041	8.310	10.822	11.948	10.887	8.550	5,94
İtalya	2.342	7.480	7.815	5.892	6.510	7.854	6.373	6.718	7.141	6.887	4,79
ABD	3.125	4.177	4.307	3.234	3.773	4.585	5.606	5.641	6.342	6.396	4,45
Kazakistan	119	1.079	890	633	819	947	1.068	1.039	977	750	0,52
Özbekistan	89	225	336	279	282	354	449	562	603	488	0,34
Diğer	18.114	70.843	93.626	71.262	77.825	90.751	106.323	103.404	106.607	96.801	67,29
Toplam	31.333	107.271	132.002	102.138	113.979	134.906	152.461	151.802	157.610	143.850	100,0
İthalat											
İhracatçılar	2001	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015 %'si
Çin	925	13.234	15.658	12.662	17.180	21.693	21.295	24.685	24.918	24.873	12,00
Almanya	5.335	17.539	18.687	14.096	17.549	22.985	21.400	24.182	22.369	21.351	10,30
Rusya	3.435	23.508	31.364	19.718	21.599	23.952	26.625	25.064	25.288	20.399	9,84
ABD	3.261	8.166	11.976	8.572	12.322	16.042	14.130	12.596	12.727	11.128	5,37
İtalya	3.484	9.968	11.012	7.672	10.204	13.452	13.345	12.887	12.059	10.641	5,14
Kazakistan	90	1.284	2.331	1.077	2.470	1.995	2.056	1.760	1.236	1.109	0,54
Özbekistan	36	613	580	412	861	939	813	815	780	711	0,34
Diğer	24.833	95.750	110.352	76.660	103.356	139.783	136.881	149.672	142.800	116.994	56,46
Toplam	41.399	170.062	201.960	140.869	185.541	240.841	236.545	251.661	242.177	207.206	100,0

Kaynak:ITC, (2017), Trade Map, http://www.ITC, Trade Map.org/Country_SelProductCountry_TS.aspx, (14.02.2017).

Özbekistan'da 2000'li yılların başlarına kadar dış ticaret yoğun olarak BDT lkeleri ile gerçekleştirilmiştir. Bunun nedenleri; Sovyetler Birliği döneminde yapılanmış olan tarım ve sanayi sektörlerinin BDT lkeleri arasındaki karşılıklı bağımlılığı, yine bu lkelerin kendi aralarında yapmış oldukları serbest ticaret anlaşmaları ve takas ticaretinin yaygınlığı olarak kabul edilir (TBTM, 2015: 56). Özbekistan; Rusya, Ukrayna ve Kazakistanla geleneksel ekonomik ilişkilere sahiptir. Bununla birlikte, BDT lkeleri dışı ortaklıkların önemi de giderek artmıştır. Son yıllarda İsviçre, Güney Kore, AB, Çin, Almanya, Japonya ve Türkiye ülkenin dış ticaretinde daha aktif bir

rol oynamaya başlamıştır (The Eurasia Center, 2016(a): 3). Özbekistan 2015 yılında toplam 6,1 milyar dolarlık ihracatının %30,7 gibi büyük bir kısmını İsviçre ile gerçekleştirmiştir. Bunu sırasıyla Çin, Kazakistan, Türkiye ve Rusya izlemiştir. 2015 yılı verilerine göre Özbekistan'ın ihracatında en büyük pay alan 3. ve 4. ülkeler sırasıyla Kazakistan (%11,8) ve Türkiyedir (%11,6). Yine Özbekistan 2015 yılında toplam 10,2 milyar dolar değerinde ithalat yapmış, en büyük ithalatı %21,8 ile Çin'den ardından sırasıyla Rusya (%21,7), G.Kore (%12,5), Kazakistan (%9,2) ve Türkiyeden (%4,8) gerçekleştirmiştir (Bkz.Tablo 18).

Tablo 18. Özbekistan'ın Başlıca Ülkeler İtibarıyla Dış Ticareti (Milyon Dolar)

İhracat											
İthalatçılar	2001	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015 %'si
İsviçre	6	2	11	12	32	9	543	1.539	1.336	1.884	30,7
Çin	7	363	328	349	1.300	807	1.091	1.938	1.597	1.266	20,6
Kazakistan	81	538	516	304	473	770	1.031	968	1.013	725	11,8
Türkiye	36	613	580	412	861	939	813	815	780	711	11,6
Rusya	584	1.459	1.298	846	1.513	1.756	1.390	1.256	869	575	9,4
Afganistan	-	-	168	875	1.087	732	580	581	721	336	5,4
Fransa	-	216	15	195	115	158	156	167	131	177	2,9
Ukrayna	192	546	2.118	1.640	81	643	108	91	72	62	1,0
Diğer	1.421	2.754	3.537	1.047	1.260	1.223	613	857	616	390	6,4
Toplam	2.327	6.491	8.571	5.680	6.722	7.037	6.325	8.212	7.135	6.126	100,0
İthalat											
İhracatçılar	2001	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015 %'si
Çin	50	764	1.277	1.560	1.181	1.359	1.783	2.613	2.678	2.236	21,8
Rusya	409	1.722	2.066	1.697	1.663	1.983	2.324	2.803	3.113	2.221	21,7
G. Kore	345	748	1.122	1.149	1.438	1.722	1.765	1.968	2.032	1.284	12,5
Kazakistan	150	871	1.272	891	1.101	1.179	1.334	1.145	1.083	942	9,2
Türkiye	89	225	336	279	282	354	449	562	603	488	4,8
Almanya	201	360	453	458	712	683	517	572	671	478	4,7
Japonya	17	64	76	84	77	238	97	122	168	251	2,5
Ukrayna	108	346	595	406	228	353	435	351	308	174	1,7
Diğer	734	1.281	1.933	1.575	1.606	1.893	2.241	2.729	2.902	2.158	21,1
Toplam	2.103	6.381	9.130	8.099	8.288	9.764	10.945	12.865	13.558	10.232	100,0

Kaynak: ITC, (2017), Trade Map, http://www.ITC, Trade Map.org/Country_SelProductCountry_TS.aspx, (14.02.2017).

Kazakistan'da ihracat 2015 yılında bir önceki yıla göre yaklaşık 33,5 milyar dolar azalarak 45,9 milyar dolar düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu durum son yıllarda petrol fiyatlarında yaşanan düşüşe bağlı olarak Kazakistan'ın petrol ihracatından elde ettiği gelirin azalmasından kaynaklanmıştır. 2015 yılında Kazakistan'ın ihracatında ilk üç sırayı İtalya (%17,7), Çin (%11,9) ve Hollanda (%10,8) almıştır. Türkiye 2015 yılında Kazakistan'ın ihracat yaptığı ülkeler arasında 1,2 milyar dolar ile 8. sırada yer almış, Özbekistan ise 942 milyon dolar ile 12. sırada yer almıştır. Kazakistan'ın 2015 yılında toplam ithalatı 10,7 milyar dolar azalarak 30 milyar dolar düzeyinde gerçekleşmiştir. Kazakistan'ın 2015 yılı verilerine göre gerçekleştirdiği ithalat, %34,4'lük pay ile en fazla Rusya'dan olmuştur. Rusya'yı, Çin (%16,6) ve Almanya (%6) takip etmiştir. 2015 yılında Kazakistan'ın ithalat yaptığı ülkeler arasında Türkiye 739 milyon dolar ile 8. sırada yer almıştır. Aynı yıl Özbekistan ise Kazakistan'ın en çok ithalat yaptığı 9. ülke olmuş, Özbekistan'dan 725 milyon dolar değerinde ithalat gerçekleştirilmiştir (Bkz. Tablo 19).

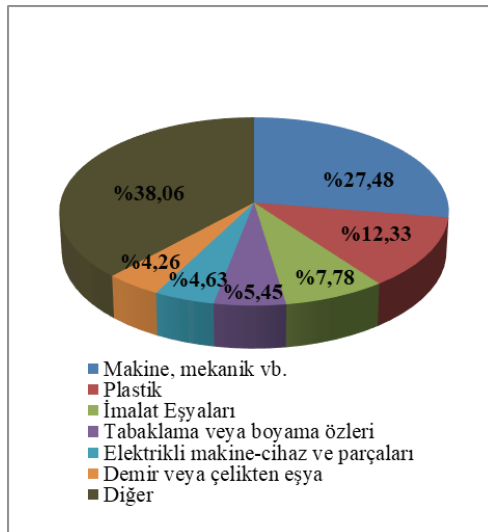
Tablo 19. Kazakistan'ın Başlıca Ülkeler İtibarıyla Dış Ticareti (Milyon Dolar)

İhracat											
İthalatçılar	2001	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015 %'si
İtalya	956	7.774	11.920	6.686	9.576	15.045	15.391	16.480	16.051	8.136	17,7
Çin	646	5.635	7.676	5.888	10.122	16.291	14.334	14.373	9.799	5.480	11,9
Hollanda	141	2.464	4.638	2.222	4.160	6.637	7.334	9.888	8.724	4.980	10,8
Rusya	1.733	4.658	6.227	3.546	3.006	7.514	6.136	5.875	6.388	4.547	9,9
Fransa	7	3.982	5.388	3.381	4.433	5.414	5.645	5.460	4.690	2.681	58
İsviçre	378	7.475	11.281	2.668	1.234	4.952	4.923	4.313	4.539	2.659	5,8
Romanya	7	686	1.010	840	1.281	2.265	3.047	2.396	3.152	1.343	2,9
Türkiye	74	934	1.903	791	1.234	2.574	2.741	2.603	2.272	1.275	2,8
Özbekistan	150	871	1.272	891	1.101	1.179	1.334	1.145	1.083	942	2,0
Diğer	4.393	13.268	19.856	16.282	21.097	26.236	27.257	22.167	22.761	13.912	30,2
Toplam	8.485	47.747	71.171	43.195	57.244	88.107	88.142	84.700	79.459	45.955	100,0
İthalat											
İhraççılar	2001	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015 %'si
Rusya	2.751	11.573	13.753	8.896	5.475	16.269	16.959	17.971	13.807	10.529	34,4
Çin	171	3.507	4.565	3.569	3.964	5.021	10.330	8.364	7.368	5.085	16,6
Almanya	485	2.585	2.572	2.041	1.828	2.082	4.530	2.039	2.009	1.821	6,0
ABD	347	1.623	1.930	1.393	1.315	1.716	2.940	2.159	1.993	1.484	4,9
İtalya	268	1.130	1.240	1.915	1.581	1.145	1.516	971	978	1.080	3,5

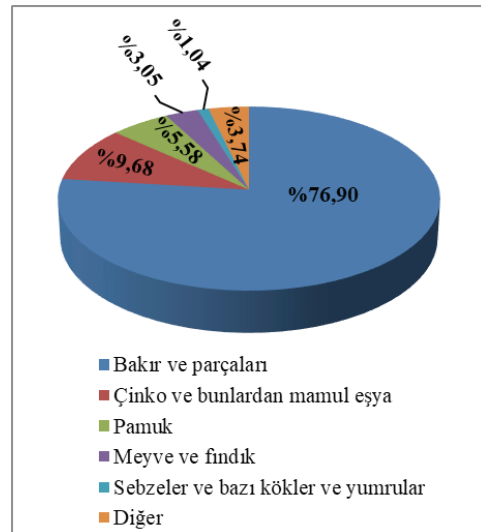
Ukrayna	154	1.517	2.104	2.131	1.358	1.734	3.731	2.269	1.208	827	2,7
Türkiye	136	958	970	570	616	729	1.384	926	1.015	739	2,5
Özbekistan	81	538	516	304	473	770	1.031	968	1.013	725	2,4
Diğer	1.887	9.255	10.165	7.589	7.413	8.544	15.806	13.138	11.904	8.277	27,0
Toplam	6.280	32.686	37.815	28.408	24.023	38.010	58.227	48.805	41.295	30.567	100,0

Kaynak: ITC, (2017), Trade Map, http://www.ITS,TradeMap.org/Country_SelProductCountry_TS.aspx, (14.02.2017).

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile ticari ilişkileri, bu ülkelerin bağımsızlıklarını takiben giderek artmıştır. Türkiye'nin bu ülkelerden daha ziyade hammadde ithalatı yaptığı ve bu ülkelere mamul maddeler ihraç ettiği görülmektedir (Kabasakal, 2001: 53-54). Grafik 1'den anlaşıldığı üzere, Türkiye'nin Özbekistan'a ihracatında en yüksek paya %27,48 ile makine, mekanik vb. aksam ve parçaları sahiptir. Bunu sırasıyla plastik (%12,33), imalat eşyaları (%7,78), tabaklama ve boyama özleri (%5,45), elektrikli makine cihaz ve parçaları (%4,63) ile demir-çelik (%4,26) takip etmektedir. Daha önce bahsedildiği üzere Türkiye'nin Özbekistan'dan ithalatının büyük bir kısmını hammadde ithalatı oluşturmaktadır. Türkiye'nin Özbekistan ile ithalatında en büyük paya %76,9 ile bakır ve bakır ürünleri sahiptir. Diğer ithal grubu ürünleri çinko ve bunlardan mamul eşya (%9,68), pamuk (%5,58), meyve ve fındık (%3,74), sebzeler ve bazı kökleri ve yumrular (%3,05) ve diğer (%1,04) oluşturmaktadır.

İhracat

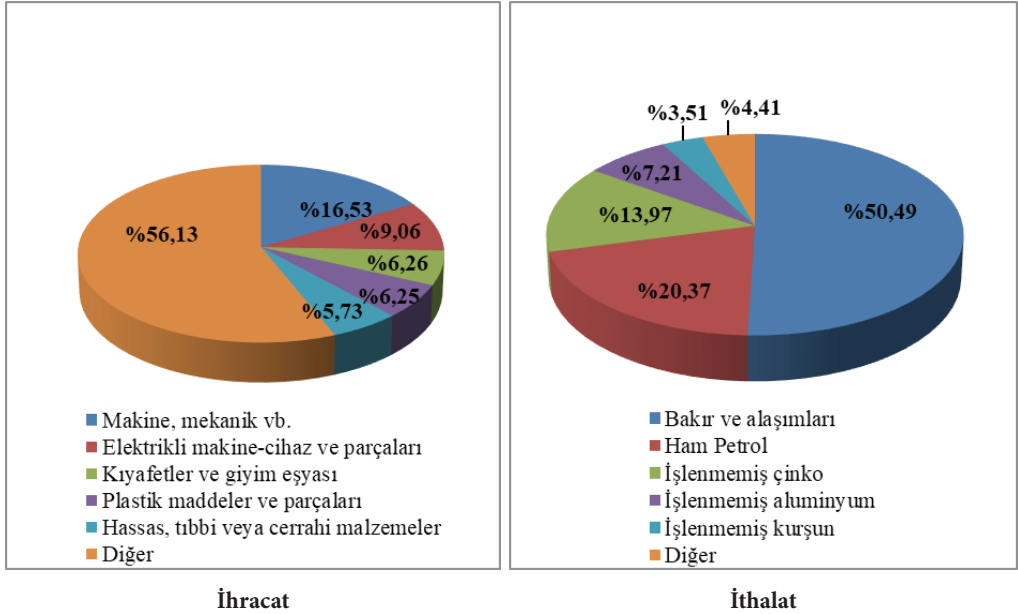

İthalat

Grafik 1. Türkiye'nin Özbekistan'la Dış Ticaretinde Başlıca Ürünler (%) (2015)

Kaynak: ITC, (2017), Trade Map, http://www.ITS,TradeMap.org/Bilateral_TS.aspx, (14.02.2017).

Grafik 2'de görüldüğü üzere, Türkiye'nin Kazakistan ile gerçekleştirdiği ihracatta en önemli ihrac ürünü %16,53'lk payı ile makine, mekanik aksam ve parçalarına aittir. Bunu sırasıyla elektrikli makine ve parçaları (%9,06), konfeksiyon ürünleri (%6,26), plastik ürünler (%6,25), tıbbi ve cerrahi malzemeler (%5,73) takip etmektedir. Kazakistan'dan yapılan ithalatta ise bakır ve alaşımları (%50,49), ham petrol (%20,37), ham çinko (%13,97), ham alüminyum (%7,21) ve ham kurşun (%3,51) gibi hammaddeler yer almaktadır.

Grafik 2. Türkiye'nin Kazakistan'la Dış Ticaretinde Başlıca rnler (%) (2015)

Kaynak: ITC, (2017), Trade Map, http://www.ITC, Trade Map.org/Bilateral_TS.aspx, (14.02.2017).

Türkiye ile Özbekistan arasındaki ikili ilişkiler 1991 yılından 2003 yılına kadar hızlı bir ilerleme kaydetmiş, ancak 2003 yılından sonra bir süre durağanlaşmıştır. İlk yıllarda ikili Anlaşmalar, Protokoller ve Karma Ekonomik Komisyon (KEK) toplantılarının olduğu faaliyetler düzenlenmiş, son olarak da 2008 yılında tekrar bir KEK toplantısı gerçekleştirilmiştir (DEİK, 2012(b): 16). Bugüne kadar Türkiye ile Özbekistan arasında ticaretin altyapısını düzenleyen anlaşma ve protokoller şu şekilde sıralanabilir:

- Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması
- Karma Ekonomik Komisyon Kurulmasına Dair Anlaşma
- Çifte Vergilendirmenin nlenmesi Anlaşması
- Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması
- Türkiye – Özbekistan Hükümetler Arası KEK I. Dönem Toplantısı Protokolü
- Türkiye – Özbekistan Hükümetler Arası KEK II. Dönem Toplantısı Protokolü

- Türkiye – Özbekistan Hükümetler Arası KEK III. Dönem Toplantısı Protokolü (T.C. Dışişleri Bakanlığı, (2017), <http://www.mfa.gov.tr>)

Aynı şekilde Türkiye ile Kazakistan arasındaki ikili ilişkilerin önünü açmaya yönelik de hem ekonomik hem siyasi hem de kültürel anlaşmalar yapılmış, ancak ikili ilişkiler henüz arzulanan düzeye ulaşmamıştır (Ercan ve Gökdeniz, 2009: 71). Kazakistan ile Türkiye arasında 1 Mayıs 1992 tarihinde imzalanan Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması ile siyasi, ticari, bilimsel, teknik, insani, ekolojik, enformasyon, eğitim ve kültürel konular başta olmak üzere her alanda karşılıklı yarar ilkesine dayanan uzun vadeli bir işbirliği döneminin başlangıcına ilişkin temeller atılmıştır (Saray, 2004: 291). Türkiye ile Kazakistan arasındaki ticaretin altyapısını düzenleyen anlaşma ve protokoller şu şekildedir:

- Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Anlaşması
- Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması
- Karma Ekonomik Komisyon Kurulmasına Dair Protokol
- Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması
- Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması
- Gümrük Alanında İşbirliği ve Karşılıklı İdari Yardım Anlaşması
- Uzun Vadeli Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması
- Uzun Vadeli Ticari ve Ekonomik İşbirliği Programı ve İcra Planı
- KEK IV. Dönem Toplantısı Protokolü
- KEK V. Dönem Toplantısı Protokolü
- KEK VI. Dönem Toplantısı Protokolü
- KEK VII. Dönem Toplantısı Protokolü (T.C. Dışişleri Bakanlığı, (2017), <http://www.mfa.gov.tr>)

Türkiye, Özbekistan ve Kazakistan arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler ülkeler arasında yapılan anlaşma ve protokollere rağmen, henüz istenilen düzeye gelmese de her geçen gün artmaya devam etmektedir. Türkiye çeşitli ülkelerle güçlü ekonomik ve ticari ilişkiler içindedir. Bununla birlikte Türkiye ile sıkı ekonomik ve ticari ilişki içinde olan Özbek ve Kazak ekonomileri için ülkemiz büyük bir önem arz etmektedir. Şöyle ki; 2015 yılında Türkiye'nin dış ticaret hacmi 351 milyar dolar civarındadır. Fakat bu verinin sadece 1,9 milyar doları (%0,5) Kazakistan, 1,2 milyar doları (%0,3) ise Özbekistan ile gerçekleştirilmiştir. Oysa ki, Özbekistan tarafından 2015 yılında gerçekleştirilen yaklaşık 16 milyar dolarlık dış ticaret hacminin 1,2 milyar doları Türkiye ile gerçekleştirildiğinden Türkiye Özbekistan'ın dış ticaretinde %7,5'lik bir paya sahiptir. Aynı şekilde 2015 yılında Kazakistan tarafından gerçekleştirilen yaklaşık 76,5 milyar dolarlık dış ticarete Türkiye 2 milyar dolar ile Kazakistan dış ticaretinin %2,6'lık payına sahiptir (Bkz. Tablo 17, 18 ve 19).

Çalışmada ülkelere ait incelenen GSYİH, ekonomik büyüme, enflasyon, işsizlik, kamu borç stoku, dış ticaret, finansal gelişmişlik düzeyi, döviz kuru gibi veriler yabancı yatırımcılar açısından dikkate alınan unsurlar arasında sıralanabilir. Literatürde ayrıca doğrudan yabancı sermaye

yatırımlarını belirleyen faktörler olarak; uluslararası net rezervler, reel döviz kuru, GSMH, grevlerle kaybolan işgünü sayısı, dışa açıklık oranı, enerji kaynakları ve yeraltı zenginlikleri, işgücü maliyetleri ve yatırım teşvikleri gibi değişkenler de kullanılmaktadır (Kar ve Tatlısöz, 2008: 1). Çalışmada incelenen ülkeler seçilmiş değişkenlerle incelendiğinde, ülkelere yönelik doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ne düzeyde gerçekleştiği Tablo 20’de görülebilmektedir. Ülkeler arasında doğrudan yabancı yatırım girişlerinin GSYİH’ye oranı yıllar itibariyle en yüksek olan ülke enerji kaynakları ve maden rezervleri fazla olan Kazakistandır. Kazakistan’da son yıllarda doğrudan yabancı yatırım girişleri bir düşüş trendi içinde olsa da, 2015 yılında %3,6 düzeyinde gerçekleşmiştir. Türkiye’de bu oran dönem dönem yaşanan istikrarsızlıklar nedeniyle iniş çıkışlar gösterse de son yıllarda artış eğilimindedir. 2015 yılı itibariyle bu oran Türkiye’de %2,4, Özbekistan’da ise %1,6 seviyesinde gerçekleşmiştir. Net doğrudan yabancı yatırım çıkışlarının GSYİH’ye oranı dikkate alındığında ise; 2015 yılı itibariyle bu oran Türkiye’de %0,7, Kazakistan’da ise %1,7 seviyesinde gerçekleşmiştir. Buradan hem Türkiye hem de Kazakistan için yabancı sermaye hareketlerinin ülkeye girişinin çıkıştan fazla olduğu ve ilgili ülkelerin yabancı yatırımcıları çeken ülkeler oldukları sonucuna varılabilir.

Tablo 20. Net Doğrudan Yabancı Yatırımların GSYİH’ye Oranı (%)

Net Doğrudan Yabancı Yatırım Girişleri/GSYİH										
Ülke	2000	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Türkiye	0,4	3,4	2,7	1,4	1,2	2,1	1,7	1,5	1,6	2,4
Özbekistan	0,5	3,2	2,4	2,5	4,2	3,6	1,1	1,1	1,0	1,6
Kazakistan	7,5	11,4	12,6	12,4	5,0	7,1	6,6	4,2	3,2	3,6
Net Doğrudan Yabancı Yatırım Çıkışları/GSYİH										
Ülke	2000	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Türkiye	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2	0,3	0,5	0,4	0,9	0,7
Özbekistan*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kazakistan	0,5	3,8	2,8	3,6	2,6	2,7	0,9	0,8	1,0	1,7

Kaynak: Dünya Bankası, World Data Bank, <http://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.WD.GD.ZS?locations=KZ-TR-UZ>, (13.04.2017).

* Özbekistan’a ait veriye erişilememiştir.

Türkiye tarafından Orta Asya ülkelerine yapılan yatırımlarda özellikle Kazakistan Türk girişim ve yatırımcılarını çeken ve gelecek için büyük bir potansiyel sunan ülke konumundadır (DEİK 2012(a): 12-13). Türkiye yatırılan sermaye miktarı açısından Kazakistan’daki 17. büyük yatırımcı konumunda olmakla birlikte, enerji dışı sektörlerdeki yatırımlar açısından 4. sırada yer almaktadır. Kazakistan’da yoğunlaşan yatırımların toplam tutarı 2 milyar dolar düzeyindedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/kazakistan-cumhuriyeti-ekonomisi.tr.mfa>).

Bu üç ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin daha da geliştirilmesinde, ön plana çıkan sektörlerle odaklanılması ve sektörel bazda çalışmalar yapılması faydalı olabilecektir. Bu amaçla hafif sanayi, inşaat, tekstil ve gıda sanayine ağırlık verilmesi yatırımları ve dış ticaret hacmini daha da arttırabilecektir. Her üç ülkenin de birbirleriyle ilişkilerinde sadece İstanbul – Taşkent – Astana ile sınırlı kalmadan değişik bölgelerle işbirliğini geliştirmeleri, toplantı ve seyahatler organize ederek Türk, Özbek ve Kazak işadamları arasındaki temasları canlı tutmaları, Kazakistan ve Özbekistan’ı Türkiye’nin sahip olduğu KOBİ tecrübesi ile tanıştırmak üzere ülkeler arasında karşılıklı yatırımların genişlemesine katkıda bulunmaları ve girişimcilerle ortak işbirliği için zemin yaratmaları dış ilişkilerin temel hedefleri arasında yer almalıdır.

4. Ülkelerin Merkez Bankası ve Bankacılık Sistemlerinin Karşılaştırılması

Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan hemen sonra kazanılan siyasi bağımsızlığı ekonomik bağımsızlıkla güçlendirmek amacıyla 1923 İzmir İktisat Kongresi’nde bir “tedavül bankası” işlevi görecek “millî devlet bankası” kurulması fikri üzerinde durulmuş ve Türk parasının istikrarının sağlanması amacıyla bağımsız bir merkez bankası kurulması yönünde çalışmalar başlatılmıştır. 1715 sayılı Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanunu 11 Haziran 1930 tarihinde kabul edilmiş, 30 Haziran 1930 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir (TCMB, 2008: 3-4). TCMB bugün de özerk yapısıyla fiyat ve finansal istikrar amaçları doğrultusunda para politikalarını etkin şekilde uygulamaktadır.

Özbekistan Merkez Bankası ise 1992 yılında kurulmuştur. Özbekistan Anayasası’nın 124. maddesi ile Özbekistan Cumhuriyeti’nin bankacılık sisteminin Özbekistan Cumhuriyet Merkez Bankası’nın başkanlığında olduğu kabul edilmektedir. Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası’nın “Özbekistan Cumhuriyeti Merkez Bankası Hakkında” 1. maddesi uyarınca, Banka kamu tüzel kişiliğine haizdir. Merkez Bankasının temel amacı ulusal para biriminin istikrarını sağlamaktır. (CBU, 2017, <http://www.cbu.uz/en/o-banke/pravovoy-status-i-funktsii/>).

Kazakistan Merkez (Ulusal) Bankası (National Bank of Kazakhstan-NBK) 13 Nisan 1993 tarihinde kurulmuştur. NBK, Kazakistan Cumhuriyeti menfaatlerini diğer ülkelerdeki merkezi bankalarla, uluslararası bankalarla ve diğer finansal-kredi kuruluşlarındaki ilişkilerinde yetkisinin sınırları dahilinde temsil eder. NBK, Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı’na rapor veren, ancak mevzuatın verdiği yetkilerin sınırları dahilinde faaliyetlerinde bağımsız bir bankadır. Merkezî 13 bölüm (bir departman Astana’da bulunuyor), 13 bağımsız bölüm; 16 bölge şubesi ve Almatı şehrindeki bir şubesi: nakit işlemleri ve değerli eşya depolama merkezi; Rusya Federasyonu Ulusal Bankası Temsilciliği olmak üzere üçlü bir yapıya sahiptir (NBK, 2017, <http://www.nationalbank.kz/?docid=164&switch=english>).

TCMB, Sovyetler Birliği’nin dağılmasını takiben bağımsızlığına kavuşan Türk Cumhuriyetleri ile ikili ilişkileri geliştirmek ve ülkeler arası bankacılık faaliyetlerini güçlendirmek amacıyla çeşitli anlaşmalar yapmıştır. 1994 yılında başlatılan bir proje kapsamında Türk Cumhuriyetleri ile gelişmekte olan ülkelerin dövizlerinin TCMB’ye yönlendirilmesinin teşviki amacıyla Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan merkez bankaları TCMB’nin yurtdışı muhabirleri

arasına alınarak “Bankacılık Dzenlemeleri” imzalanmıştır. Ayrıca, Özbekistan ile TCMB arasında muhabirlik ilişkisi tesis edilmiştir. Diğer yandan, bankacılık alanında ikili ilişkileri geliştirmek ve serbest piyasa ekonomisine geçiş aşamasında edinilen tecrübe ve birikimin Türk Cumhuriyetleri ve Müslüman Balkan lkeleri merkez bankaları personellerine aktarılması çerçevesinde TCMB ile Kazakistan Merkez Bankası arasında “Eğitim Protokolleri” imzalanmış, bu amaçla çeşitli ziyaret ve eğitim programları yapılmıştır (DPT, 2000: 127-128).

Köklü bir geçmişi olan Türk bankacılık sektörü Kasım 2000 ve şubat 2001 krizlerinin ardından bir rehabilitasyon ve yeniden yapılanma srcine girmiştir. Bu erevede Bankalar Kanunu’nda önemli değişiklikler yapılmış, bankaların faaliyetleri yeniden dzenlenmiş ve etkin denetimleri sağlanmaya çalışılmıştır. Uluslararası finans piyasalarına entegrasyon amaçıyla ürün ve hizmet çeşitliliği ile kalite arttırılmaya ve sektöre rekabet gücü kazandırılmaya çalışılmıştır. 2008 yılında yaşanan Küresel Krize rağmen, Türk bankacılık sektörü gelişimini sürdürmüş, diğer yandan da ülkedeki ekonomik faaliyetleri desteklemeye devam etmiştir. Ayrıca Türk bankalarının krizlere karşı kırılgnlıklarını azaltmak, bankacılık faaliyetlerini iyileştirmek ve uluslararası sermaye yeterliliği hesaplamalarına uyum sağlamak amaçıyla dünyada kabul gören Basel I kriterlerinin uygulanmasına geçilmiştir. Türk bankacılık sektörünün yanı sıra zbek ve Kazak bankacılık sektörleri de Tablo 21’de değerlendirilmeye çalışılmıştır. Buna göre 2015 yılsonu itibariyle Türkiye’de 47 adet banka faaliyet göstermektedir. Bu bankaların 6’sı kamu bankası iken, 16’sı Türk uyruklu gerçek ve tüzel kişiliklere, 25’i ise yabancı uyruklu gerçek ve tüzel kişiliklere ait olan bankalardır. Bu bankaların yaklaşık 10 bin adet şubesi ve 200 bine yakın çalışanı bulunmaktadır (TBB, <https://www.tbb.org.tr/tr>).

1991 yılında Özbekistan bağımsızlığını kazandığında ise henüz hiçbir bankanın Özbekistan’da genel merkezi bulunmamaktaydı. Faaliyette bulunan bankaların tümü SSCB’de mevcut olan bankaların şubeleri şeklindeydi (İTO, 1992: 23). Bu nedenle o dönemdeki banka sayısı tam olarak ortaya konulamamakla birlikte, bu bankaların 1990 yılında toplam 1.804 adet şubesi olduğu bilinmektedir (Küçük, 2006: 67). Özbekistan’da 2015 yılı itibariyle ise faaliyet gösteren 26 adet ticari banka bulunmaktadır. Bu bankaların 5’i yabancı olup, 21’i yerli bankadır. Yerli bankaların 18’i özel, 3’ %100 devlet sermayeli bankalardır. Bu bankaların bugün toplam 846 şubesi bulunmaktadır (Bkz. Tablo 21) (TBTM, 2015 26).

Özbekistan’da bankalar 5 ayrı sınıflandırmaya tabidir. Bu bankalardan birincisi Merkez Bankası, ikincisi ilgili sektörleri destekleyen sanayi-inşaat bankaları, ncs dış ticaret ve döviz işlemlerini yürütmede Merkez Bankasınınca yetkilendirilen dış ekonomik faaliyet bankaları, dördüncüsü Özbekistan vatandaşlarından mevduat toplayan ve onları kredilendirilen mevduat bankaları, son olarak ise çeşitli devlet kurumlarının bir araya gelerek merkezi bir yapıda kurdukları devlet bankalarıdır (İTO, 1992: 23).

Devlet mülkiyetindeki Özbekistan Milli Bankası (National Bank of Uzbekistan-NBU), Özbekistan’ın en büyük bankasıdır. Özbekistan’da, 1992 yılından itibaren Batı tipi bankacılık sistemi kurulması yönünde önemli adımlar atılmıştır. Dünya Bankası’nın da yardımı ile hazırlanan dzenlemeler sonucu bankaların sermaye yeterliliği ve likidite standartları ile ilgili önemli kararlar alınmıştır.

1999 yılının başında, yerli sermayeli bankaların, kayıtlı sermayelerine alt sınır koyan “Bankacılık Sistemi Reformunun Devamı İçin Tedbirler” adlı bir kararname yayınlamıştır. Buna göre bankalar, 1 Ocak 2000 tarihi itibarıyla belirlenen kayıtlı sermaye alt sınırlarına uymak zorundadırlar. Tüm bu gelişmelere rağmen Özbekistan bankacılık sistemi henüz beklenen düzeye erişmemiştir. Çünkü bankaların en büyük kaynağını oluşturan mevduatlarla ilgili olarak Özbek vatandaşlarına hesap açma imkânı ancak 1 Haziran 1999 tarihinden itibaren verilmiştir (DPT, 2000: 134).

Özbekistan’da faaliyette bulunan bankalardan bir tanesi de Türk kamu bankası Ziraat Bankası’nın iştiraki “Uzbekistan Turkish Bank JSC”dir. Kısaca UTBank denilmektedir. Zaten UTBank’tan başka Özbekistan’da faaliyette bulunan herhangi bir Türk sermayeli banka bulunmamaktadır. UTBank Özbekistan’daki ilk yabancı sermaye katılımı ile oluşturulan bankadır. 1993 yılında kapalı tipte bir anonim şirket olarak kurulmuştur. Banka; ATB “Agrobank” % 50 (Özbekistan Cumhuriyeti), T.C. Ziraat Bankası A.Ş. % 49,98 (Türkiye Cumhuriyeti), Ziraat Bank International A.G. %0,02 (Almanya Cumhuriyeti) şeklinde hissedar yapısına sahiptir. Bunların yanı sıra UTBank’ın Özbekistan’da 2 adet şubesi de bulunmaktadır (UTBank, <http://utbank.uz/tr/content/genel-bilgiler>).

Kazakistan’ın bankacılık sistemi ise 2 kademeli bir yapıya sahiptir. Birinci kademede merkez bankası fonksiyonlarını yerine getiren NBK yer almaktadır. NBK ülkedeki tüm bankalar üzerinde denetleyici yetkiye sahiptir. İkinci kademede ise ticari bankalar bulunmaktadır (DPT, 2000: 131). 1995 yılı itibarıyla Kazakistan bankacılık sisteminde denetimsiz, risk katsayıları oldukça yüksek olan 130 banka faaliyette bulunmaktaydı. Fakat NBK tarafından yürütülen iyileştirme çalışmaları kapsamında sektörde bir dizi güçlendirme ve özelleştirme uygulamalarıyla sektör kalitesi önemli ölçüde artırılmış ve banka sayısı 2002 yılında 38’e düşmüştür (UNESCAP, 2003: 8). Bugün de Kazakistan’da faaliyet gösteren banka sayısı halen 38’dir. Bu bankaların 2’si kamu bankasıyken, 19’ü özel sermayeli, 17’si ise yabancı sermayeli banka olarak faaliyetlerine devam etmektedir (Bkz. Tablo 21).

Tablo 21. Banka Sayıları (2015)

Ülke	Kamu	Özel	Yabancı	Toplam
Türkiye	6	16	25	47
Özbekistan	3	18	5	26
Kazakistan	2	19	17	38

Kaynak: TCMB, CBU ve NBK verileri derlenerek tarafımızdan düzenlenmiştir.

Kazakistan’da bankacılık faaliyetleri 1995 yılında yürürlüğe giren “Bankalar ve Bankacılık İşlemleri Kanunu” ile düzenlenmiştir. Ülkede ABN AMRO, Citibank, Deutsche Bank, Dresdner Bank, Commerzbank, Union Bank of Switzerland gibi dünyanın önde gelen bankalarının yanı sıra, Türkiye’nin kamu bankası Ziraat Bankası’nın da “Kazakhstan Ziraat International Bank (KZI)” adı altında iştirak bankası bulunmaktadır (DPT, 2000: 132). Tıpkı Özbekistan gibi

Kazakistan'da da Ziraat Bankası dışında herhangi bir bankada Türk sermaye hissedarlığı mevcut değildir. KZI, 1993 yılında yabancı katılımı ile Kazakistan Cumhuriyeti'nde kurulmuş ilk bankalardan biridir. Banka şube ağı Almatı, Astana, Çimkent ve Aktau şehirlerinde birer şube ile temsil edilmektedir. KZI'nın sermayesinin tamamı Türkiye'ye aittir. T.C. Ziraat Bank A.ř. %99,6, Emlak Planlama İnşaat Proje Yönetimi ve Ticaret A.ř. %0,25, T. Emlak Bankası A.ř. Munzam Sosyal Güvenlik ve Yardım Vakfı %0,18 hisse payına sahiptir (Ziraat Bankası, <http://www.ziraat.com.tr/interaktifRaporlar/2012/tr/m-1-12.html>).

Bir ekonomide bankacılık sektörü tarafından verilen krediler ile ekonomik büyüme arasında doğrusal bir ilişki olduğu yapılan çalışmalarda genel kabul görmektedir. Türkiye'de yapılan çalışmalarda Yılmaz (2014), Göçer vd. (2015), eştepe ve Yıldırım (2016) hem kısa hem de uzun dönemde bankacılık sektörü kredileri ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişkiden bahsetmektedirler. Yine aynı şekilde yabancı çalışmalarda Pradhan vd. (2014), Valickova vd. (2015) ve Cojocarü vd. (2016) aynı sonuca ulaşmışlardır. Bütün bu çalışmalarda kredilerin GSYİH'ye oranıyla, ülkenin bankacılık sektörünün hem finansal gelişmişliğin hem de ülke ekonomisine katkısının ölçülmesinde önemli bir değişken olduğu açıklanmaktadır. Buna göre Türkiye'de 2000 yılında %17 olan kredi/GSYİH oranı sürekli olarak artarak 2015 yılında %80,04'e ulaşmıştır. Bu da Türkiye'de bankacılık sisteminin ülkenin büyümesinde ve kalkınmasında önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Kazakistan'da ise bu oran 2000 yılında %11,19 seviyesinde iken 2015 yılında %37,73 düzeyinde gerçekleşmiştir. Buna göre Kazakistan bankacılık sisteminin yatırımları çok fazla desteklemediği ifade edilebilir. Özbekistan'da ise bankacılık sistemine ilişkin çeşitli kurumların istatistiksel bir veri tabanı olmadığı için bilgilere ulaşmak bir hayli güç olmuş, ilgili veriler ancak bazı akademik çalışmalardan elden edilebilmiştir. Buna göre Özbekistan'da kredilerin GSYİH'ya oranı %65 seviyelerinde olup, ülkede bankacılık sistemi çok gelişmemiş olsa bile sistemin ekonomik büyüme ve kalkınmaya önemli katkı sağladığı düşünülebilir (Bkz. Tablo 22).

Tablo 22. Kredilerin GSYİH'ye Oranı

Ülke	2000	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Türkiye	17,75	29,50	35,21	39,18	47,14	53,11	57,86	70,10	74,60	80,04
Özbekistan	-	-	-	66,28	68,60	-	-	-	65,99	66,10
Kazakistan	11,19	58,94	49,65	50,27	39,30	35,14	35,88	34,87	33,53	37,73

Kaynak: TCMB, CBU ve NBK verileri derlenerek tarafımızdan düzenlenmiştir.

Vadesi, kullanım amacı, kullanıldığı sektör, kullanım alanı, güvencesi gibi kriterler esas alınarak sınıflandırılan krediler, nitelik açısından da nakdi ve gayri nakdi kredi olarak da ayrılabilirler (Aras, 1996: 8). Nakdi krediler, kredinin türüne göre faiz ve komisyon karşılığında ödünç para verilmesidir. Gayri nakdi krediler ise, bir için yapılması, bir borcun ödenmesi ya da bir yükümlülüğün yerine getirilmesi konusunda bankanın alacağı bir ücret ya da komisyon karşılığında yükümlü adına taahhütte bulunulması, ona kefil olunması biçiminde kullanılan kredilerdir (teminat ve referans

mektubu kredisi, akreditif kredisi, kabul ve aval kredisi gibi) (Sungur, 1999: 23). Gayri nakdî krediler uluslararası ticarete, inşaat ve taahhüt işleri ile uluslararası proje ve yatırımlarda özellikle kullanılmaktadır. Gayri nakdî kredilerin toplam kredilere oranı ülkede uluslararası ticarete bankacılık sektörünün sağladığı katkısı ortaya koymaktadır. Tablo 23'te bu oranın yıllar itibariyle ortalama olarak Türkiye'de %3,75, Özbekistan'da %1, Kazakistan'da ise %13 seviyelerinde olduğu görülmektedir. Buna göre, Kazakistan bankacılık sisteminin dış ticaretin finansmanına sağladığı desteğin Türkiye ve Özbekistan'a göre daha fazla olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Tablo 23. Banka Gayri Nakdi Kredilerinin Toplam Brüt Kredilere Oranı (%)

Ülke	2000	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Türkiye	9,20	3,32	3,44	4,97	3,49	2,58	2,74	2,64	2,74	2,99	3,17
Özbekistan	-	2,80	3,00	1,20	0,97	0,71	0,53	0,41	0,39	0,42	0,44
Kazakistan	-	2,70	7,09	18,92	20,93	20,67	19,39	19,47	12,39	7,95	7,90

Kaynak: Dünya Bankası, World Data Bank, <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&series=FB.AST.NPER.ZS&country=TUR,KAZ,UZB#>, (14.02.2017).

Tablo 24'te Türkiye, Özbekistan ve Kazakistan'da bankaların toplam aktiflerinin öz sermayeye oranı şeklinde hesaplanan öz sermaye çarpanı gösterilmektedir. Öz sermaye çarpanı bir finans kuruluşunun yabancı kaynak ve öz sermaye dağılımını anlamak ve riskini ölçebilmek adına yatırımcılar tarafından özellikle kullanılmaktadır. Öz sermaye çarpanı; varlıkların öz sermayenin kaç katı olduğunu, başka bir ifadeyle öz sermayenin varlıklar içerisindeki ağırlığını göstermektedir. Öz sermaye çarpanının yüksek olması, yüksek kaldıraç kullanıldığını, yani varlık finansmanının daha çok borçlanma yoluyla yapıldığını ve sermaye arzının düşük olduğunu göstermektedir. Bu oranın düşük olması beklense de, bazı durumlarda borçlanma yoluna gitmek öz kaynak karlılığını arttırabilmekte ya da bankaya daha düşük maliyet imkânı sağlayabilmektedir (Bilir ve Kulalı, 2014: 59-61). Tablo 24'te görüldüğü üzere öz sermaye çarpanı yıllar itibariyle her üç ülkede de hemen hemen birbirine yakın bir seyir izlemiştir. Sadece 2008 krizi sonrası Kazakistan'da bankaların varlık finansmanında borçlanma oranı yükselmiş ve öz sermaye çarpanı 19,23 olmuştur. Bu durum kriz nedeniyle sektörün sermaye ve mevduat sıkıntısı içerisinde olması nedeniyle borçlanma yoluyla kaynak yarattığı şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 24. Banka Varlıklarının Öz Sermayeye Oranı

Ülke	2000	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Türkiye	16,39	7,81	8,26	8,00	8,13	8,87	8,26	9,17	8,62	9,09	9,01
Özbekistan	-	6,90	7,19	7,52	7,52	8,20	8,77	8,93	8,55	8,85	9,01
Kazakistan	7,35	-	8,20	19,23	8,85	7,25	6,90	7,58	7,30	9,52	9,26

Kaynak: Dünya Bankası World Data Bank verileri derlenerek tarafımızdan düzenlenmiştir.

Bankacılık sektöründe faaliyette bulunan bankaların kâr yaratmada ne kadar etkin olduğu aktif kârlılık oranı (Return on Equity-ROA) ile ölçülmektedir. Buna göre ROA ne kadar yüksekse bankaların varlıklarının kâr yaratma konusunda o kadar başarılı kullanıldığı düşünülür. Aynı şekilde banka sermayedarları tarafından ortaya konulan sermaye karşılığında ne kadar kâr elde ettikleri, yani her bir birim sermaye karşılığında kaç birim kâr yaratıldığı ise öz sermaye kârlılık oranı (Return on Equity-ROE) ile ölçülmektedir. Buna göre Tablo 25'te yer alan Türk bankacılık sektörü ROA ve ROE oranları sektörün hem aktif kârlılığının hem de öz sermaye kârlılığının 2008 krizi sonrasında azaldığına işaret etmektedir. Fakat 2016 yılında bankacılık sektörünün aktif ve öz sermaye kârlılığı bir miktar olsun artış göstermiştir. Tablo 25'te ayrıca Türk bankacılık sektöründe mevduatın krediye dönüşüm oranı gösterilmiştir. 2000 yılında %47 seviyelerinde olan mevduatın krediye dönüşümü 2008 yılına kadar sürekli olarak artmıştır. Fakat bankaların 2008 krizinde riskli ortamda kendilerini güvence altına alma stratejisine bağlı olarak tekrar gerilese de son yıllarda bu oran %114'e çıkmıştır. Bu durum, bankalar tarafından sağlanan kredilerin kaynağının sadece mevduat değil, aynı zamanda kendi öz kaynakları ya da dış borçlanma olduğu şeklinde ifade edilebilir. Basel kriterleri çerçevesinde bankaların riskli varlıklara karşı buldurmak zorunda oldukları sermayenin öz kaynaklara oranını gösteren sermaye yeterlilik rasyosu (SYR) %8 olarak belirlenmişse de, Türkiye'de Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) tarafından bu oran Türk bankaları için %12 olarak uygulanmaktadır. 2016 yılsonu itibariyle SYR Türk bankaları için oldukça iyi seviyede %15,1 olarak gerçektelemiştir (BDDK). Tablo 25'te yer alan rasyolar, bankacılık sistemleri yeterli şeffaflığa ve elektronik veri bankasına sahip olmadığı için Özbekistan ve Kazakistan için ölçülememiştir.

Tablo 25. Türk Bankacılık Sektörü Seçilmiş Rasyoları (%)

Gösterge	2000	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
ROA	-3,1	2,8	2,0	2,6	2,5	1,7	1,8	1,6	1,3	1,2	1,5
ROE	-72,8	27,8	18,7	22,9	20,1	15,5	15,7	14,2	12,2	11,3	14,3
Mevduatın Krediye Dönüşüm Oranı	47,04	78,56	80,91	75,11	82,78	95,05	99,86	107,66	114,38	116,62	114,76

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği verileri derlenerek tarafımızdan düzenlenmiştir.

Gerek bankacılık sektöründe gerekse de finansal piyasalarda istikrarı sağlama rolü her üç ülkede de merkez bankalarına verilmiştir. Aynı zamanda hem Türkiye'de hem de Özbekistan ve Kazakistan'da merkez bankalarının uyguladığı para politikaları fiyat istikrarı odaklıdır. Bu doğrultuda da her üç ülkede birden kısa vadeli faizler para politikası aracı olarak kullanılmaktadır. Türkiye'de TCMB tarafından kullanılan politika faiz oranı "1 hafta vadeli repo ihale faiz oranıdır" (Ayrıntılı bilgi için bkz. TCMB, <http://www.tcmb.gov.tr/>). Özbekistan Merkez Bankası tarafından kullanılan politika faizi ise "Refinans Oranıdır" (Ayrıntılı bilgi için bkz. CBU, <http://www.cbu.uz>). Son olarak Kazakistan'da NBK tarafından kullanılan politika faiz oranı ise "Gecelik Repo Faiz Oranıdır" (Ayrıntılı bilgi için bkz. (NBK, <http://www.nationalbank.kz>)). Tablo 26'da bu üç ülkenin merkez bankaları tarafından para politikası stratejisi çerçevesinde kullanılan politika faiz

oranları gösterilmektedir. 2000’li yıllarda Türkiye’de yüksek enflasyonla mücadele amacıyla politika faiz oranı %60 seviyelerinde iken, son yıllarda enflasyon oranının tek haneli seviyelere düşürülmesine bağlı olarak 2015 yılında ilgili oran %7,5’a kadar gerilemiştir. Özbekistan ve Kazakistan’da daha önce açıklandığı üzere 2000’li yıllardan önce %60 civarında yüksek bir enflasyon sorunu ile mücadele edilmiştir. Bu dönemde her iki ülkede de fiyat istikrarı amacıyla; yüksek faizin düşük talep yaratacağı ve fiyat endeksini aşağıya düşüreceği kanısıyla %30 gibi yüksek bir politika faizi belirlenmiştir. Tıpkı Türkiye gibi bu ülkelerde de son yıllarda enflasyonun düşürülmesiyle birlikte politika faiz oranı Özbekistan’da %9’a, Kazakistan’da ise %5,5’a kadar gerilemiştir.

Tablo 26. Merkez Bankaları Ortalama Politika Faiz Oranları (%)

Ülke	2000	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Türkiye	60	16,5	16	14	7	6,25	5,5	4,5	10	7,5
Özbekistan	30	14	14	14	14	12	12	12	10	9
Kazakistan	30	10	11	10,5	7	7	7,5	5,5	5,5	5,5

Kaynak: TCMB, CBU ve NBK verileri derlenerek tarafımızdan düzenlenmiştir.

Merkez bankaları politika faizi değişikliğine gitseler de, bu kararlar uzun vadeli faiz oranları ve döviz kurları gibi mali piyasa fiyatlarını etkileyebildiği ölçüde ekonomik birimlerin harcama kararlarını değiştirebilmektedir (Woodford, 2003: 15). Bu bağlamda merkez bankası politikalarının etkisini ölçebilmek amacıyla Tablo 27’de bu üç ülkenin Dolar kuru değişimleri gösterilmiştir. Doların TL karşılığı 2000 ile 2010 yılları arasında 2,5 kat artmıştır. Bu yıllarda devreye sokulan ekonomik önlemler paketi ile kur üç yılda %25 artarken, 2013 yılından sonra Dolar tekrar yükselmiş ve 2013-2016 arası dönemde Türk parası yaklaşık %85 değer kaybederek Doların TL karşılığı 3,52 TL seviyesine yükselmiştir.

Özbekistan, SSCB’nin dağılması sonrasında 1992 yılına kadar Ruble kullanmaya devam etmiştir. Daha sonra “Som Kupon” olarak adlandırılan para birimi 1994 yılına kadar kullanılmıştır. Fakat Özbekistan yeni yapılanan bağımsız bir ekonomi olması nedeniyle Som Kupon banknotlar hızla değer kaybedince kullanımdan kaldırılmış, yerine “Som” banknotlar dolaşıma çıkarılmıştır. Fakat Özbek Som’u değer olarak gerekli toparlanmayı yeniden gösterememiş, 2000 ile 2016 arası 16 yılda yaklaşık 14 kat değer kaybederek Dolar karşılığı 3.270 Som seviyesine yükselmiştir.

Kazakistan’ın para birimi Tenge ise 2000 yılında Dolar karşısında 142,10 Tenge iken 2013 yılına kadar sadece %7 değer kaybederek Dolar karşılığı 149,11 Tenge seviyesine yükselmiştir. Kazakistan’da yetkililer, Şubat 2014’te Tenge’yi 1 ABD Doları karşısında 179 Tenge olarak sabitlemişlerdir. Fakat bu sabit kur politikası Tenge’yi 2013’teki değerinden % 19 daha zayıf hale getirmiştir. Bunun üzerine petrol fiyatlarındaki sert düşüş nedeniyle baskı altında olan Kazakistan para birimi Tenge, 2015 yılında hükümet tarafından daha da devalüe edilmiş, sonrasında ise dalgalı döviz kuru sistemine geçilmiştir (The Euroasia Center, 2016(b): 2). Sonrasında Tenge bir yıl içerisinde yaklaşık %50 değer kaybetmiş ve Dolar karşılığı 2016 yılında 333,60 Tenge seviyesine yükselmiştir.

Tablo 27. Dolar Kuru (1\$)

Ülke	2000	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Türkiye (TL)	0,60	1,50	1,67	1,80	1,90	2,19	2,72	3,52
Özbekistan (Som)	236,60	1.500,00	1.700,00	1.800,00	2.000,00	2.200,00	2.400,00	3.270,00
Kazakistan (Tenge)	142,10	147,36	146,62	149,11	152,13	179,19	221,73	333,60

Kaynak: TCMB, CBU ve NBK verileri derlenerek tarafımızdan düzenlenmiştir.

Çalışmada buraya kadar Türkiye, Özbekistan ve Kazakistan'ın politik, sosyal, ekonomik, ticarî ve bankacılık sektörü yapılanmalarından bahsedilmiştir. Bütün bunlar bir ülkenin riskini ve kredibilitelerini belirleyen unsurlardır. Bir ülkenin kredi riskine bağlı olarak belirlenen kredi notu o ülkenin uluslararası piyasalardan borçlanabilmesine imkân tanımaktadır (Akyurt, 2011: 45). Özellikle sermaye piyasalarının gelişmiş olduğu ülkelerde yabancıların yatırım kararları almaları ve kredi şartlarının belirlenmesi için ülkenin kredibilitesi büyük önem taşır. Ülkelerin kredi riskinin derecesi kredi derecelendirme kuruluşları (Standard & Poor's (S&P), Moody's, Fitch gibi) tarafından belirlenmektedir. Ancak Kredi Derecelendirme Kuruluşları'nın verdikleri notların veriliş yönteminin keyifliği, içerdiği metodolojik ve yönetsel problemler ve notların krizleri ön-görme performansları ciddi biçimde eleştirilmektedir (Gür ve Öztürk, 2011, 69).

Tablo 28'de üç ülkenin S&P, Moody's ve Fitch tarafından verilen kredi notları görülür. Özbekistan bankacılık sistemi ve tahvil-bono piyasası çok fazla gelişmediği için 2013 yılına kadar ülkeye herhangi bir not verilmemiştir. 2000 yılında Türkiye'nin kredi notu "B+" ile "çok spekülâtif" ve "yatırım yapılamaz" düzey olarak belirlenmiştir. Fakat daha sonra ülkede sermaye piyasalarının, bankacılık sisteminin ve ekonominin rehabilitasyonu ve gelişimi ile birlikte 2015 yılında notu "BB+" olarak "yatırım yapılabilir" fakat "alt orta not" seviyesine yükseltilmiştir. Özbekistan ise, henüz yatırımcılar açısından gerekli güveni yansıtamadığı için notu "BB", "yatırım yapılamaz" ve "spekülâtif" olarak belirlenmiştir. Kazakistan'ın notu ise Türkiye ile hemen hemen eşdeğer bir şekilde, 2000 yılında "BB-" ile "spekülâtif" ve "yatırım yapılamaz" düzeyden 2015 yılında "BBB" olarak "yatırım yapılabilir" fakat "alt orta not" seviyesine yükseltilmiştir.

Tablo 28. Kredi Görünümleri (S&P, Moody's ve Fitch Karma)

Ülke	2000	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Türkiye	B+	BB-	BB-	BB-	BB	BB+	BB	BB+	BB+	BB+
Özbekistan	-	-	-	-	-	-	-	BBB	BBB	BB
Kazakistan	BB-	BBB	BBB-	BBB-	BBB	BBB	BBB+	BBB+	BBB+	BBB

Kaynak: S&P, Moody's ve Fitch verileri derlenerek tarafımızdan düzenlenmiştir. (14.02.2017).

Her üç kredi derecelendirme kuruluşunda da tarafından "A" notları yüksek dereceyi, "B" notları orta ve spekülâtif dereceyi, "C" notları da borçların ödeme riskinin çok yüksek olduğu dereceyi ifade etmektedir.

Bankacılık sisteminin yanı sıra her üç ülke de tarihi henüz yeni sayılabilecek fakat gelişime açık sermaye piyasası ve borsa işlemleri gerçekleştirilmektedir. Türkiye’de sermaye piyasası işlemleri 1985 yılında İstanbul Menkul Kıymetler Borsası’nın (İMKB) açılması ile birlikte tezgahüstü piyasa kategorisinden çıkarak organize hale gelmiştir. 2013 yılında ise İMKB ve İstanbul Altın Borsası’nın tüzel kişilikleri son bularak, bu kurumlar “Borsa İstanbul (BİST)” çatısı altında birleştirilmiştir. Bugün BİST çatısı altında dünya üzerinde işlem gören hemen hemen tüm menkul kıymetler ile türev ürünlere erişim ve alım-satım imkânı bulunmaktadır (Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.borsaistanbul.com>). BİST’in günlük işlem hacmi ortalama 3 milyar TL (852 milyon Dolar) civarındadır. 2015 yılı yıllık işlem hacmi ise 211 milyar Dolar olmuştur.

Özbekistan’ın “Taşkent” unvanlı Cumhuriyet Sermaye Borsası 1991 yılında faaliyete geçmiştir. 1994 yılında yoğunlaşmaya başlayan özelleştirme çabalarıyla işlem hacmi genişlemiş, 1997’de Özelleştirme Yatırım Fonu’nun kurulmasını takiben, ikincil piyasa gelişmeye başlamıştır (Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.uzse.uz/>). Halen Taşkent Sermaye Borsası’nın tüm ülkeye yayılmış 12 şubesi bulunmaktadır (TBTM, 2015: 29). Borsa’nın 2015 yılı sonu itibariyle yıllık işlem hacmi 15 milyar Som (6,2 milyon Dolar) civarındadır.

Kazakistan Borsası ise 1993 yılında faaliyetlerine başlamış olup, finans sektörüne hizmet eden Kazakistan’ın tek borsasıdır. Kazakistan Borsası’nda repo piyasası araçları, döviz, Kazakistan’da ve yabancı ülkelerde ihraç edilmiş devlet ve özel şirket menkul kıymetleri, Kazak finans kurumlarının tahvilleri ve türev ürünler tek bir işlem salonunda işlem görmektedir. Kazakistan Borsası’nın işlem hacmi 2015 yılında yaklaşık 150 milyar Dolara ulaşmıştır. Kazakistan Borsası, Dünya Borsalar Federasyonu, Avrasya Borsalar Federasyonu ve başka ulusal ve uluslararası mesleki birliklerin üyesidir. BİST ile Orta Asya’nın en büyük ve umut vadeden borsası olan Kazakistan Borsası arasında 2014 yılında imzalanan çerçeve anlaşması ile her iki borsanın piyasalar, kotasyon, ürünler, teknoloji ve know-how paylaşımı konularında işbirliğine gitmeleri sağlanmıştır (Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.kase.kz/>).

Türkiye 1930 yılında kurulan Merkez Bankası ve çok uzun geçmişe sahip köklü bankaları ile finansal sistemi oldukça gelişmiş ve yatırımcılar açısından cazibesi yüksek bir finans merkezi haline gelmiştir. Zaman içinde yasal ve kurumsal açıdan başarılı bir rehabilitasyon sürecinden geçen, uluslararası standartlara uyum sağlayan Türk bankacılık sektörü, mevduat toplama ve kredi yaratma kapasitesiyle ülke ekonomisinin gelişiminde ve sahip olduğu ürün ve hizmet çeşitliliği ile ticaret hacminin büyümesinde önemli bir rol oynamaktadır. Özbekistan ve Kazakistan Merkez Bankaları ise 1992 yılından sonra kurulmuş olup, dünyanın en genç merkez bankaları arasında sayılmaktadır. Buna bağlı olarak bu ülkelerin bankacılık sektörleri de henüz yeni yeni gelişmektedir. Fakat bu duruma rağmen gerek Türkiye özellikle Avrupalı, gerekse de Özbekistan ve Kazakistan Orta Asyalı yatırımcılar açısından gelecek vaat eden ve gelişme potansiyeli yüksek olan pazarlardır. Son yıllarda her üç ülkenin finans piyasalarında hem özel hem de yabancı bankacılığın hâkimiyeti artmış ve yabancı piyasalara entegrasyon süreci hızlanmıştır. Bunların yanı sıra Türkiye’de sermaye piyasaları Özbek ve Kazak borsalarına göre çok daha büyük işlem hacmine sahipse de, Özbek ve Kazak borsalarının da son yıllarda hacimlerinin genişlediği gözlenmiştir. Gelecekte de bu üç ülkenin finans piyasaları dünya ile entegrasyonu sürdürdüğü müddetçe bu

lkelere sermaye girişi hızlanacak ve ülkeler yabancı yatırımcılar açısından cazibe merkezi haline dönüşecektir. Aynı zamanda bu durum lkelerin ekonomik büyümesine, kalkınmasına ve dış ticaret hacminin genişlemesine de imkân sağlayacaktır.

Sonuç ve neriler

Orta Asya, içinde Türk topluluklarının bulunduğu, Sibiryadan Himalayalar'a, Ural bölgesinden Çin'e kadar geniş bir coğrafyayı ifade etmektedir. Orta Asya'nın zengin enerji kaynakları ve madenlere sahip olması, önemli geçiş güzergahları üzerinde bulunması bölgeyi diğer ülkeler nezdinde cazip hale getirmekte, bölge ile ilgili politikalar üretilmesine neden olmaktadır. Bu bağlamda alışma; Türkiye için artan önemine bağlı olarak Orta Asya lkelerinden Kazakistan ve Özbekistan ile olan siyasal, ekonomik ve ticari politikalarının gelişim sürecinin görülmesi ve varılan/varılması gereken noktaların tespit edilmesine yardımcı olmaktadır.

Türkiye, Özbekistan ve Kazakistan halkları kardeş olan, aynı kökenden gelen, aynı tarihi paylaşan, güçlü ortak değerleri bulunan ve çok önem atfedilen ülkelerdir. Bunların içerisinde Türkiye ekonomisi, gelişmekte olan piyasa ekonomisi olup, dünyanın en yeni sanayileşmiş ülkelere rinden biri olarak tanımlanmakta ve dünyanın en büyük 20 ekonomisi arasında yer almaktadır. Tarım, tekstil, motorlu araç ve parçaları, gemicilik, inşaat ve beyaz eşya gibi sektörlerde dünyanın lider üreticileri arasında yer alan Türkiye, dış ticaretini bu ürünlere göre şekillendirmektedir. Ara mal ve niha'i mal üretim ve ihracatı fazla olsa da, Türkiye'nin ihracatının ithalata bağımlılığının yüksek olması ülkede dış ticaret açığını artırmaktadır. Türkiye'de sanayi, finans, ulaşım ve iletişim sektörlerinde devlet hâlâ önemli bir rol oynamaktadır. Ancak zel sektörde de son zamanlarda hızlı bir gelişim ivmesi yakalanmıştır. Türkiye 2001 krizinin ardından geçirdiği rehabilitasyon süreci sonrasında finans sektöründe etkin payı olan bankacılık sistemini kurumsal ve yapısal çerçevede yeniden yapılandırmış ve sistemi uluslararası standartlar seviyesine yükseltmiştir. Sistem bir yandan krl yapısını sürdürmekte, diğer yandan ise uluslararası rekabet açısından ürün ve hizmet kalite ve çeşitliliğini artırmaktadır. Aynı zamanda sistem düzenleyici ve denetleyici otoriteler tarafından denetlenmektedir. Türkiye'de para piyasalarının yanı sıra sermaye piyasaları da etkin çalışmaya başlamıştır. Böylelikle ülkeye sermaye girişi hızlanmıştır. Finansal sistemdeki bu olumlu gelişmelerle birlikte ülkede istikrarlı bir ekonomik büyüme, tek haneli enflasyon ve azalan kamu borcu dikkat çekmektedir. lke ekonomik istikrarın yanı sıra finansal istikrarı sağlamayı da hedeflemektedir.

Özbekistan ise Merkez Asya'nın en kalabalık ülkesi olarak, tarihsel geçmişi ile diğer komşularından farklı ve içinde bulunduğu coğrafya itibarıyla, sahip olduğu zengin yer altı kaynaklarıyla gelecek vadeden bir ülke konumundadır. Özbekistan ticari anlamda çok büyük fırsatlar sunmaktadır. Bu nedenle, ticaret ve yatırıma odaklanan başta Çin, Güney Kore ve gelişmiş bağı Batı lkeleri Özbekistan'la siyasi ve ekonomik ilişkilerini giderek güçlendirmeye çalışmakta, diğer yandan Rusya Federasyonu da özellikle enerji, petrol ve doğalgaz yatırımlarına ağırlık vermektedir. Özbekistan ekonomisi; pamuk, altın, uranyum ve doğal gaz dahil olmak üzere ağırlıklı olarak metal üretimine dayanır. Özbekistan, altın rezervinde dünyada dördüncü, bakır rezervlerinde ise dünyada onuncu sırada gelmektedir. Bunların yanı sıra dünyanın dördüncü büyük uranyum üreticisi

ve beşinci büyük ihracatçısıdır. Tarım sektöründe de Özbekistan dünyada pamuk ihracatında beşinci sırada, pamuk üretiminde ise altıncı sırada yer almaktadır (T.C. Ekonomi Bakanlığı, <http://www.ekonomi.gov.tr>) Piyasa ekonomisine geçmeyi hedeflemesine rağmen, ülkede yabancı kaynaklı yatırımı caydıran sert ekonomik kontroller bir şekilde devam etmektedir. Mevcut merkezi ve stratejik konumuna rağmen doğal kaynaklarının zenginliği, yüksek nüfusu, BDT ülkeleriyle uygulanan gümrük birliği imkânları, yatırım ve üretim için kullanılan başta enerji, hammadde ve işgücü olmak üzere girdi maliyetlerinin düşüklüğü, doymamış ve giderek büyümekte olan bir pazara sahip olması Özbekistan'ın öne çıkan avantajları olarak değerlendirilebilir. Özbekistan'ın finans sektörü incelendiğinde ise sektöre bankaların hâkim olduğu görülmektedir. Ancak hem bankalar hem de banka dışı finansal kurumlar benzer şartlara sahip diğer ülkelere kıyasla daha az gelişmiş durumdadır.

Türk dünyası içerisinde en gelişmiş devlet olan Türkiye'yi Kazakistan izlemektedir. Kazakistan hem Müslüman ülkeler içerisinde hem de Türk devletleri içerisinde yüzölçümü bakımından en büyüğü olmakla birlikte, doğal kaynaklar bakımından da en zengindir. 1991 yılında SSCB'nin dağılması ile birlikte bağımsızlığını kazanan Kazakistan, hızlı bir şekilde siyasi ve ekonomik istikrara kavuşmuştur. Sahip olduğu petrol, uranyum, demir, altın ve kurşun rezervleri ile maden hacim ve çeşidi bakımından dünyanın sayılı ülkelerinden birisidir. Kazakistan uranyum, krom, kurşun ve çinkoda dünya ikincisi, manganda dünya üçüncüsü, bakırda dünya beşincisi olarak gösterilmektedir. Kömür, demir ve altın rezervleri itibarıyla da dünya sıralamasında ilk on ülke arasında, doğalgazda ilk on iki, petrolde ilk on üç ve alüminyum rezervleri itibarıyla da ilk on yedi ülke arasında yer almaktadır. Dünyadaki kromun %26'sı, altının %20'si, uranyumun %17'si Kazakistan'da bulunmaktadır (T.C. Ekonomi Bakanlığı, <http://www.ekonomi.gov.tr>). Bütün bu yeraltı zenginlikleri doğal olarak ülkenin dış ticaretini de etkilemiştir. Kazakistan'da üretim bütün bu doğal kaynakların çıkarılması ve işlenmesi üzerine kurulduğundan, ihracatının büyük bir kısmı bu ürünlerden oluşmaktadır. Kazakistan'da üretim o kadar çok enerji ve yer altı kaynaklarının arzına yoğunlaşmıştır ki, ülke içinde ihtiyaç duyulan diğer mal ve hizmet talebi ithalata dayalı bir şekilde karşılanmaktadır. Bütün bunların yanı sıra Kazakistan'da finans sektörü incelendiğinde; sektörün 1990'ların ortalarında gerçekleştirilen geniş çaplı reformların etkisiyle gelişim sürecine girdiği gözlenmektedir. Özellikle uygulanan ekonomik programlardan bankacılık sektörü oldukça fayda sağlamıştır. Bugün dünyanın önemli bankalarının Kazakistan'da iştirak ya da temsilcilikleri bulunmaktadır. Bütün bunlara rağmen Kazakistan'da tasarruf oranının zayıf kaldığı, mevduat bilincinin oluşmadığı ve kredilerin ekonomik büyümeye katkısının oldukça düşük olduğu görülmüştür. Fakat son birkaç yıldır Kazakistan yabancı yatırımcılar için Borsası ile bir cazibe merkezi haline gelmeye başlamıştır. Sermaye piyasası faaliyetleri, işlem gören ürünler ve işlem hacmi ile Orta Asya'nın umut vaat eden finans merkezi haline dönüşmüştür.

Özbekistan ekonomisinin geliştirilebilmesi için doğal zenginliğe sahip olduğu yeraltı kaynaklarında öncelikli sektörler stratejisi izlemesi önerilebilir. Altın, uranyum ve doğalgaz tesisleri çok daha modern hale getirilerek, bu kaynakların sadece çıkarılması değil, işlenmesi ve o şekilde yurtdışına ihracı sağlanarak elde edilecek gelir arttırılma yoluna gidilebilir. Özbekistan'da ayrıca ülke içi sermaye birikiminin ve yabancı yatırımların yetersizliği göze çarpmaktadır. Bu nedenle sermaye birikimini ve yabancı kaynak girişini sınırlandıran engeller ortadan kaldırılmalıdır. Bu

amaçla ülkede; vergi politikası, mevduat güvencesi, devlet teşviki, finansal ürünlerdeki risk algısının ortadan kaldırılması amacıyla Őeffaflık ve saydamlık gibi konu ve ilkelerde gerekli düzenlemeler ve anlayış ivedilikle revize edilmeli ya da değiştirilmelidir. Bu çerçevede bölgesel güvenliğin sağlanması da önem arz etmektedir. Sanayileşmenin henüz yetersiz olduğu zbekistaında kaynak dağılımında da etkinlik sağlanamamaktadır. Büyük yeraltı zenginliği olmasına rağmen ülkede kişi başına düşen GSYİH'nin 2.100 Dolar gibi oldukça düşük seviyelerde bulunduğu görülür.

Kazakistan ise Orta Asya'nın yükselen ekonomisi konumundadır. Ülkede zel mülkiyet çok gelişmemiş ve çoğu alanda devlet tekeli ve merkezizeyici yapı sürdürülmüştür. Tüm lke genelinde büyük petrol yataklarına sahip olan Kazakistan'da petrolün büyük kısmı ülkenin batı bölgesinde üretilse de, büyük bir coğrafyaya sahip olan ve ulaştırma sektörü çok gelişmemiş olan Kazakistan'da sanayi özellikle Kuzey ve Kuzey Doğu bölgelerinde yoğunlaştığından ülke kendi sanayi kuruluşlarının ihtiyaı olan petrol Rusya'dan ithal etmek zorunda kalmaktadır. Nihayetinde petrol rezervi yüksek olan diğer dünya lkeleri gibi çok daha fazla dış ticaret fazlası vermesi gereken Kazakistan bunu sağlayamamaktadır. Ulaştırma sektörünün ve taşımacılık sisteminin geliştirilmesi Kazakistan'ı hem ülke içi ticarete hem de uluslararası ticarete çok daha önemli bir noktaya taşıyabilecektir. Diğer yandan Kazakistan, enerji kaynaklarının üretimi ve yer altı zenginliklerinin çıkarılabilmesi, kullanılabilmesi ve pazarlanabilmesinde Rusya'ya hâlâ bağımlıdır. Bu sorunun üzümünde Kazakistan acil devlet politikaları uygulamalı, teşvikler vermeli, vergilendirme sisteminde reforma giderek üretimde dışa bağımlı halden kurtulmalıdır. Son olarak ise Kazakistan'ın finansal sisteminde zme kavuşturulması gereken birtakım sorunlar mevcuttur. Sistemde mevduat güvencesinin olmaması, sermaye birikiminin yetersizliği, devlet borçlanma senetlerine karşı yeterli ilginin olmayışı, ülkedeki ekonomik belirsizlik ve istikrarsızlık, bankacılık sektörünün öz kaynak sorunu ve finans sektörünün teknolojik gelişime uyum sağlayamaması Kazakistan finans sisteminin acil zm bekleyen sorunları arasındadır.

Türkiye ile Özbekistan ve Kazakistan arasındaki ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla ülkeler arasında çeşitli anlaşma ve protokoller imzalanmış ve ilişkiler sağlam temellere dayandırılmaya çalışılmıştır. Bu anlaşma ve protokoller girişimciiler için devlet güvencesi yaratmakta ve ilişkilerin derecesini giderek arttırmaktadırlar. Ancak üç ülke için de ticari ve ekonomik açıdan ilişkiler önemli bir potansiyele sahip olsa da, henüz arzu edilen seviyeye ulaşmamıştır. Özbekistan ve Kazakistan için Türkiye önemli bir ticarî paydaş konumunda olsa da, Türkiye'nin dış ticaretinde Özbekistan ve Kazakistan çok düşük bir paya sahiptir. Orta Asya lkeleri ve Rusya arasında çeşitli ekonomik topluluklar oluşturulmuştur. Bu toplulukların en temel amacı; birlik yesi ülkeler arasında ekonomik bütünleşmeyi sağlamak ve gümrük tarifelerinin baskın ülke konumundaki Rusya'nın tarifelerinin diğer ülkelerce benimsenmesini sağlamaktır. Bu durum Türkiye dhil diğer ticarî paydaş lkelerin de ticaretlerini saptırıcı bir etki yaratmaktadır.

Özbekistan ve Kazakistan ile Türkiye'nin ticarî ve ekonomik ilişkilerinde yeterince yakınlaşmamaları, bu lkelerin coğrafi olarak Türkiye'ye uzak pazarlar olmalarından da kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda Kazakistan ve Özbekistan'ın kara devleti olmaları ve açık denizde kıyıları'nın olmayışı ülkelerarası dış ticareti kısıtlamaktadır. Bu olumsuzluğun giderilmesi için büyük

ulaştırma yatırımlara ihtiyaç duyulmaktadır. Örneğin; Özbekistan ve Kazakistan en önemli ihraç ürünleri olan petrolü ancak Rusya üzerinden petrol boru hatlarıyla satabilmekte ve bu durum ülkeleri siyasi olarak bağımlı kılmaktadır. Durum böyle olunca Rusya'nın politikaları sonucu petrol üçüncü ülkelere çok daha pahalı olarak satılabilmektedir. Bu sebeple Türkiye ihtiyacı olan petrol ve diğer yeraltı kaynaklarını Kazakistan ve Özbekistan'dan alma yollarını ve imkânlarını geliştirmelidir. Orta Asya enerji kaynaklarının dünya pazarlarına ulaştırılmasında Türkiye'nin sadece bir köprü görevi görmesinden çok baş aktörlerden biri haline gelmesi, ancak Türkiye'nin tasarladığı kapsamlı bir jeoekonomik strateji dahilinde yönlendirilmesiyle mümkün olabilecektir.

Sonuç olarak, Türkiye, Özbekistan ve Kazakistan ortak bir geçmişin verdiği değerlerle birbirleriyle yakın, ancak henüz arzu edilen seviyeye ulaşamamış bir ilişki içerisindeyler. Dünya piyasalarında çok daha etkili ve güçlü aynı zamanda da dünyaya entegre olmuş bir Türkiye, Özbekistan ve Kazakistan için uluslararası siyasi, ekonomik ve ticari ilişkiler güçlendirilmeli ve ülkelerarası yardımlaşma ve dayanışma sağlanmalıdır. Böylece güç birlikteliğine giden ülkelerin siyasi ve ekonomik menfaatleri korunarak faydaları maksimize edilebilecektir.

Kaynakça

- AKKAPLAN, Mert. (2014). "İhracat Teşvikleri Ve Türk Eximbank'ın Türkiye'nin İhracatına Etkileri". *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İşletme Anabilim Dalı. Uluslararası Ticaret ve Finansman Yüksek Lisans Programı. Ankara.
- AKSOY, M. Suat & KULA, Ferit. (2006). "Girişimcilerin Türk Cumhuriyetlerinde Yatırım Niyetlerini Etkileyen Faktörler: Kayserili Girişimciler Üzerine Bir Araştırma". *Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi İ.İ.B.F. Uluslararası Girişimcilik Kongresi*. Dizi: 11. No: 86. Bışkek. 25-27 Mayıs, 399-400.
- AKYURT, İbrahim Zeki. (2011). Ülke Derecelendirme Sisteminin Markov Zinciri İle Analizi. *İsletme İktisadi Enstitüsü Yönetim Dergisi*, 22(69), 45-60.
- ALKİN, Erdoğan, YILDIRIM, Kemal & ÖZER, Mustafa. (2005). *İktisada Giriş*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Anesov, Olzhas (2015). "Kazakistan ve Türkiye Ticari ve Ekonomik İlişkilerinin Büyümeye Katkıları". *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İktisat Anabilim Dalı. Uluslararası İktisat Bilim Dalı. İstanbul.
- ARAS, Güler. (1996). *Ticari Bankalarda Kredi Portföyünün Yönetimi*. Yayın No. 30. Ankara. SPK Yayınları.
- BDDK – Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu. (2016). *Türk Bankacılık Sektörü Temel Göstergeleri*. Genel Görünümü. Veri ve Sistem Yönetimi Daire Başkanlığı.
- BİLGİN, Gazi. (2002). "Rusya Krizinin Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ne Etkisi". http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/tarih/171_rusyakrizinin.htm, Erişim Tarihi: 17.03.2017.
- BİLİR, Hakan & KULALI, İhsan. (2014). "İşletme Değeri ve Özkaynak Çarpanlarının Karşılaştırılması Analizi". *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 38-64.
- BİST – Borsa İstanbul A.Ş.. <http://www.borsaistanbul.com/>, Erişim Tarihi: 22.04.2017.
- BULUT, Remzi. (2016). "Medeniyetin Beşiği Özbekistan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı". *Ayrıntı Dergisi*, 3(36), 57-61.
- CBU - The Central Bank of The Republic of Uzbekistan. (2017). <http://www.cbu.uz>, Erişim Tarihi: 22.03.2017.

- CBU - The Central Bank of The Republic of Uzbekistan. (2017). <http://www.cbu.uz/en/o-banke/pravo-voy-status-i-funksii/>, Erişim Tarihi: 22.03.2017.
- COJOCARU, Laura, FALARİS, Evangelos, HOFFMAN, Saul & MİLLER, Jeffrey. (2016). "Financial System Development and Economic Growth in Transition Economies: New Empirical Evidence From The CEE and CIS Countries". *Emerging Markets Finance and Trade*, 52(1), 223-236.
- ÇEŐTEPE, H. & YILDIRIM, E. (2016). "Türkiye'de Finansal Gelişme Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi". *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, ICAFR 16 Özel Sayısı, 12-26.
- DEİK – Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu. (2012(a)). "Kazakistan Bülteni". İstanbul, 1-17.
- DEİK – Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu. (2012(b)). "Özbekistan Ülke Bülteni". İstanbul. Türk Özbek İş Konseyi, 1-20.
- DEMİRTEPE, M. Turgut & BOZBEY, İzzet Ahmet. (2013). "Özbekistan ve "Arap Baharı": Anna Karenina İlkesi ya da Potansiyel Bir "Devrim" in İmkânı". *Uluslararası Hukuk ve Politika*, (33), 89-121.
- DPT – Devlet Planlama Teşkilatı. (2000). "Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri". Ankara. Özel İhtisas Komisyonu Raporu.
- Dünya Bankası, World Data Bank. <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&series=NY.GDP.MKTP.CD&country=KAZ>, Erişim Tarihi: 14.02.2017.
- Dünya Bankası, World Data Bank. <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&series=FB.AST.NPER.ZS&country=TUR,KAZ,UZB#>, Erişim Tarihi: 14.02.2017.
- Dünya Bankası, World Data Bank. <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&series=NY.GDP.PCAP.CD&country=KAZ,TUR,UZB#>, Erişim Tarihi: 14.02.2017.
- Dünya Bankası, World Data Bank. <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&series=SL.UEM.TOTL.ZS&country=KAZ#>, Erişim Tarihi: 14.02.2017.
- Dünya Bankası, World Data Bank. <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&series=FP.CPI.TOTL.ZG&country=KAZ,TUR,UZB#>, Erişim Tarihi: 14.02.2017.
- Ercan, Salih & Gökdeniz, İsmail. (2009). "Girişimciliğin Gelişim Süreci ve Girişimcilik Açısından Kazakistan". *Bilgi. Bahar*, (49), 59-80.
- Fitch Ratings. <https://www.fitchratings.com/site/turkey>, Erişim Tarihi: 14.04.2017.
- GÖÇER, İsmet, MERCAN, Mehmet & BÖLÜKBAŐ, Mehmet. (2015). "Bankacılık Sektörü Kredilerinin İstihdam Ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Türkiye Ekonomisi İçin Çoklu Yapısal Kırılmalı Eř Bütünleşme Analizi". *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33(2), 65-84.
- GÜR, Timur Han & ÖZTÜRK, Hüseyin. (2011). "Ülke Riski, Derecelendirme Kuruluşları, Aksaklıklar ve Yeni Düzenlemeler". *Sosyoekonomi*, 16(16), 69-92.
- İSMAYİLOV, Elnur & BUDAK, Türkan. (2015). *Bağımsızlık Sonrası Kazakistan'ın Enerji Politikası*. BİLGE-SAM Analiz/Enerji. Yayın No. 1189. Şubat.
- ITC – International Trade Center. (2017). "Trade Map". http://www.ITA, Trade Map.org/Product_Sel-Country_TS.aspx, Erişim Tarihi: 14.02.2017.
- İTO - İstanbul Ticaret Odası. (1992). "Özbekistan". Yayın No. 1992-26. KEİB / BDT Araştırma Dizisi No. 4. Hazırlayan: Zehra Mumcu. İstanbul.
- KABASAKAL, Öner. (2001). "Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri İle Ekonomik ve Ticari İlişkileri". *Avrasya Etüdüleri* 20. Özel Sayı, 37-60.
- KAR, Muhsin & TATLISÖZ, Fatma. (2008). "Türkiye'de Doğrudan Yabancı Sermaye Hareketlerini Belirleyen Faktörlerin Ekonometrik Analizi". *KMU İİBF Dergisi*, 14(1), 1-23.
- KARLUK, Rıdvan. (1999). Türkiye Ekonomisi. İstanbul. Beta Yayınları.

- KASE - Kazakhstan Stock Exchange. <http://www.kase.kz/>, Erişim Tarihi: 22.03.2017.
- KTO – Konya Ticaret Odası. (2008). “Özbekistan Cumhuriyeti Ülke Raporu”. Etüd-Araştırma Servisi. Eylül Sayısı.
- KÜÇÜK, Özkan. (2006). “Sovyet Dönemi Özbekistan’ın Ekonomik Durumu”. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Elazığ.
- Moody’s Investors Service. <https://www.moodys.com/>, Erişim Tarihi: 22.03.2017.
- NBK – National Bank of Kazakhstan. (2017). <http://www.nationalbank.kz>, Erişim Tarihi: 22.03.2017.
- NBK – National Bank of Kazakhstan. (2017). <http://www.nationalbank.kz/?docid=164&switch=english>, Erişim Tarihi: 22.03.2017.
- NURKSE, Ragner. (1970). *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries and Patterns of Trade and Development*. Oxford University Press.
- ÖZMEN, Erdal. (2014). “Reel Döviz Kuru ve Türkiye Dış Ticaret Dinamikleri”. *Economic Research Center Working Papers in Economics*, 14(12), 1-138.
- ÖZYETGİN, A. M. (2006). “Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı”. *Academia*, 1-27.
- PRADHAN, Rudra, ARVİN, Mak, NORMAN, Neville & NISHIGAKI, Yasuyuki. (2014). “Does Banking Sector Development Affect Economic Growth And Inflation? A Panel Cointegration And Causality Approach”. *Applied Financial Economics*, 24(7), 465-480.
- SARAY, Mehmet. (2004). *Kazakların Uyanışı*. Ankara. Tika Yayınları.77.
- SAYGILLI, Şeref, CİHAN, Cengiz, YALÇIN, Cihan & HAMSİCİ, Türknur. (2010). *Türkiye ve İmalat Sanayii-nin İthalat Yapısı*. TCMB Çalışma Tebliği. No. 10/02.
- SEYİDOĞLU, Halil. (2001). *Uluslararası İktisat*. Geliştirilmiş 14.b. İstanbul. Güzem Yayınları.
- SOMUNCUOĞLU, Anar. (2001). “Özbekistan’ın Gelişme Stratejisi”. *Avrasya Dosyası Özbekistan Özel*, 7(3), 19-20.
- Standard & Poor’s. https://www.standardandpoors.com/en_US/web/guest/home, Erişim Tarihi: 02.04.2017.
- SUNGUR, Turgut. (1999). *Bankacılar için Banka Tekniği İşlemleri*. 4.b. Ankara. Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yayını.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2017). “Türk Ekonomisinin Genel Görünümü”. <http://www.mfa.gov.tr/turk-ekonomisindeki-son-gelistmeler.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 17.03.2017.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. <http://www.mfa.gov.tr>, Erişim Tarihi: 14.02.2017.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2017). “Dış Politika”. <http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?ede60537-9169-4b35-a43b-1471fc7eaf08>, Erişim Tarihi: 14.02.2017.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. <http://www.mfa.gov.tr/kazakistan-cumhuriyeti-ekonomisi.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 17.03.2017.
- T.C. Ekonomi Bakanlığı (2017). <http://www.ekonomi.gov.tr>, Erişim Tarihi: 28.03.2017.
- TBB – Türkiye Bankalar Birliği. <https://www.tbb.org.tr/tr>, Erişim Tarihi: 05.04.2017.
- TBTM - T.C. Taşkent Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği. (2015). *2014 Yılı Özbekistan’ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkileri*. Taşkent. Nisan.
- TCMB – Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2008). *Dünden Bugüne Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*. Ankara.
- TCMB – Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. <https://www.tcmb.gov.tr>, Erişim Tarihi: 28.03.2017.
- The Eurasia Center. (2016(a)). “Uzbekistan Country Report”. Washington, 1-5. <https://eurasiacenter.org/country-reports/Central%20Asia/EC-Uzbekistan-Country-Report.doc>, Erişim Tarihi: 02.03.2017.

- The Eurasia Center. (2016(b)). "Kazakhstan Country Report". Washington, 1-5. <https://eurasiacenter.org/country-reports/Central%20Asia/EC-Kazakhstan-Country-Report.doc>, Erişim Tarihi: 02.03.2017.
- The Maastricht Treaty*. (1992). "Provisions Amending The Treaty Establishing The European Economic Community With A View To Establishing The European Community". Maastricht. 7 February. http://www.aedh.eu/plugins/fckeditor/userfiles/file/Textes%20UE/Treaty_of_Maastricht.pdf, Erişim Tarihi: 03.04.2017.
- The Maastricht Treaty*. (1992). Treaty of Maastricht on European Union.
- The Stability and Growth Pact*. (1997). European Central Bank.
- The World Bank. (2016). "Kazakhstan Country Snapshot". <http://pubdocs.worldbank.org/en/428091475782001230/Kazakhstan-Snapshot-Oct2016FINAL.pdf>, Erişim Tarihi: 30.03.2017.
- Trading Economics. <http://tr.tradingeconomics.com/countries>, Erişim Tarihi: 14.02.2017.
- TUİK – Türkiye İstatistik Kurulu. <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi: 14.02.2017.
- TURAN,Fatih & ÖZDEMİR, Atakan. (2002). "Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ticari ve Ekonomik İlişkileri Hakkında Değerlendirme". <http://www.dtm.gov.tr/ead/DTDERGI/ocakozel2002/fatih.htm>, Erişim Tarihi: 14.12.2007.
- TURKKON – Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi. (2017), "Genel Bilgi". http://www.turkkon.org/tr-TR/genel_bilgi/1/10, Erişim Tarihi: 02.03.2017.
- UNDP - United Nations Development Programme. (2015). *İnsani Gelişme Raporu 2015*. New York. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı. Ed. Faik Uyanık ve Nazife Ece, Çev. Gizem Tezyürek.
- UNESCAP - United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific. (2003). "Regional Round Table on Foreign Direct Investment for Cental Asia: Investment Climate in Kazakhstan Country Report". 3-4 Nisan. Tajikistan. United Nations Economic and Social Commission For Asia and The Pacific, 4-8.
- UTBank – Uzbekistan Turkish Bank. <http://utbank.uz/tr/content/genel-bilgiler>, Erişim Tarihi: 05.04.2017.
- UTKULU, Utku. (2005). *Türkiye'nin Dış Ticareti ve Değişen Mukayeseli Üstünlükler*. Yayın No. 09.1600.0000.000 / DK.05.055.389. İzmir. Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- UZSE – Uzbekistan Stock Exchange. <https://www.uzse.uz/>, Erişim Tarihi: 05.04.2017.
- VALICKOVA, Petra, HAVRANEK, Thomas & HORVATH, Roman. (2015). "Financial Development and Economic Growth: A Meta-Analysis". *Journal of Economic Surveys*, 29(3), 506-526.
- WOODFORD, Michael. (2003). *Interest and Prices*. USA. Princeton University Press. Chapter 1. "The Return of Monetary Policy Rules", 1-58.
- World Economic Forum. (2016). *The Global Competitiveness Report 2016–2017*. Ed. Klaus Schwab. Cenevre.
- YILDIRIM, Ertuğrul. (2015). "İhracata Dayalı Büyüme İllüzyon Mu? Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Testlerinden Kanıtlar". *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*. 8(15), 21-39.
- YILMAZ, Cahit. (2014). "Banka Kredileri ve Büyüme İlişkisi". *Üretim Ekonomisi Kongresi*, 21-22 Mart, 1-8. [https://www.iku.edu.tr/upp/8562/files/Cahit-Y%C4%B1lmaz\(1\).pdf](https://www.iku.edu.tr/upp/8562/files/Cahit-Y%C4%B1lmaz(1).pdf), Erişim Tarihi: 05.04.2017.
- YÜKSELER, Zafer & TÜRKAN Ercan. (2008). *Türkiye'nin Üretim ve Dış Ticaret Yapısında Dönüşüm: Küresel Yönelimler ve Yansımalar*. TÜSİAD, Yayın No: TÜSİAD-T/2008-02/ 453.
- ZAİM, Sabahattin. (1997). *alışma Ekonomisi*. Genişletilmiş 10.b. İstanbul. Filiz Kitabevi.
- Ziraat Bankası. <http://www.ziraat.com.tr/interaktifRaporlar/2012/tr/m-1-12.html>, Erişim Tarihi: 05.04.2017.

